

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

**«Δουλεύουμε με την ψυχή μας»: Η ηθική οικονομία της
επαγγελματικής ένταξης χρόνια ψυχικά πασχόντων ατόμων**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αναστάσιος Μπόγδανος

Αθήνα, 2024

Τριμελής Επιτροπή

Δήμητρα Κόφτη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Κατερίνα Μελισσινού, Ε.ΔΙ.Π. Παντείου Πανεπιστημίου

Ειρήνη Τουνταςάκη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αναστάσιος Μπόγδανος, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας πτυχιακής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της πτυχιακής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση πτυχιακής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω την κυρία Δήμητρα Κόφτη, επίκουρη καθηγήτρια και επιβλέπουσα της παρούσας εργασίας. Οι συμβουλές και οι υποδείξεις της, σε όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, ήταν κάτι περισσότερο από πολύτιμες. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές μου, τα μέλη και τους εργαζόμενους του ΚοιΣΠΕ, για την αποδοχή και την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν. Χωρίς τη συμβολή τους και τη συνεργασία τους, η συγγραφή της εργασίας θα ήταν αδύνατη.

Περιεχόμενα

Εισαγωγικά	6
Η ηθική οικονομία της επαγγελματικής ένταξης ψυχικά πασχόντων	14
Ο ΚοιΣΠΕ και οι δράσεις του	14
Η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση και η κοινωνική οικονομία	18
Η ηθική οικονομία της επαγγελματικής ένταξης.....	22
Ο ΚοιΣΠΕ «Συν-εργασία»	27
Το συνεργείο καθαρισμού και ο λόγος της υπευθυνότητας	27
Το πρόγραμμα “Digi-Net”: κοινωνική επιχειρηματικότητα στην ψηφιακή εποχή	37
Το Εξειδικευμένο Γραφείο Υποστηριζόμενης Απασχόλησης (ΕΓΥΑ): επιχειρηματικοί λόγοι και ανάπτυξη δεξιοτήτων	47
Επίλογος	56
Βιβλιογραφία	60

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εστιάζει στις δράσεις ενός Κοινωνικού Συνεταιρισμού Περιορισμένης Ευθύνης (ΚοιΣΠΕ), με στόχο την διερεύνηση των πολιτικών και των πρακτικών που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της επαγγελματικής ένταξης χρόνια ψυχικά πασχόντων ατόμων. Ακολουθώντας τη θεωρητική προσέγγιση της ηθικής οικονομίας, η εργασία εξετάζει τις ιδέες και τις αντιλήψεις για την εργασία που αναδύονται μέσα από τις διαδικασίες που σχεδιάζονται για την «ένταξη» και τους κυρίαρχους λόγους που αρθρώνονται κατά την εφαρμογή της. Η εθνογραφική έρευνα επικεντρώνεται σε τρεις βασικές δράσεις του ΚοιΣΠΕ: το συνεργείο καθαρισμού, το ευρωπαϊκό πρόγραμμα κοινωνικής επιχειρηματικότητας "Digi-Net" και τη λειτουργία ενός Εξειδικευμένου Γραφείου για την Υποστηριζόμενη Απασχόληση (ΕΓΥΑ). Μέσα από την συμμετοχική παρατήρηση και τις ημιδομημένες συνεντεύξεις με το προσωπικό και τους ωφελούμενους, αναδεικνύονται οι ηθικές αξίες και οι αντιλήψεις που συνιστούν την «ηθική οικονομία της επαγγελματικής ένταξης». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις έννοιες της υπευθυνότητας, της αυτονομίας και της ευελιξίας, όπως αυτές διαπλέκονται με τους λόγους της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και της κοινωνικής οικονομίας. Η εθνογραφία που παρουσιάζεται εντάσσεται στο πλαίσιο του διαλόγου ανάμεσα στην οικονομική ανθρωπολογία και την ανθρωπολογία της υγείας. Οι αγώνες των ψυχικά πασχόντων ατόμων να ενταχθούν στην κοινωνική ζωή, οι αντιλήψεις για την εργασία και την "καλή ζωή", οι ηθικές αξίες που διακινούνται στο πλαίσιο των υπηρεσιών ψυχικής υγείας, όλα αυτά, συνθέτουν ένα μωσαϊκό νοημάτων που αναδεικνύει την αλληλεπίδραση των τοπικών πρακτικών με τους παγκόσμιους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η "ένταξη", μέσα από τα εθνογραφικά δεδομένα, αποκαλύπτεται ως ένα πεδίο διαρκούς διαπραγμάτευσης, όπου οι αξίες της φροντίδας και της αλληλεγγύης συναντούν τις απαιτήσεις της αποδοτικότητας και της ευελιξίας, αναπαράγοντας κυρίαρχες αντιλήψεις για την υγεία, την εργασία και την ταυτότητα, οι οποίες τελικά διαμορφώνουν την ηθική εμπειρία των ψυχικά πασχόντων υποκειμένων. Συμπερασματικά, η ηθική οικονομία της ένταξης αποτελεί τόσο ένα πεδίο αντίστασης απέναντι στον κοινωνικό αποκλεισμό και τα στερεότυπα, όσο και μέσο συμμόρφωσης στους παγκόσμιους ηθικούς λόγους.

Λέξεις κλειδιά: Ηθική οικονομία, ψυχοκοινωνική αποκατάσταση, επαγγελματική ένταξη, ευελιξία, ψυχική οδύνη, υποκειμενικότητα

Εισαγωγικά

Οι αλλαγές που έλαβαν χώρα τα τελευταία σαράντα χρόνια στον χώρο της ψυχικής υγείας στην Ελλάδα, αναφέρονται κοινά ως «Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση». Η μεταρρυθμιστική διαδικασία ακολούθησε το παράδειγμα άλλων ευρωπαϊκών χωρών και είχε σαν κύριο διακύβευμα τη μετατόπιση της ψυχιατρικής περίθαλψης από το άσυλο στην κοινότητα (Τζανάκης, 2008). Η εφαρμογή της βασίστηκε στον ευρωπαϊκό κανονισμό 815 του 1984, ο οποίος προέβλεπε απευθείας χρηματοδότηση για προγράμματα, τα οποία κατά κύριο λόγο στόχευαν στην αποασυλοποίηση και στη συνέχεια, την κοινωνική επανένταξη των ατόμων με σοβαρές ψυχικές διαταραχές, καταφέροντας να πετύχει τη μετακίνηση από τον δογματισμό της κλασσικής ψυχιατρικής προς μια φροντίδα κοινοτικά προσανατολισμένη (Ζήση, 2013: 13).

Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, όπως αναφέρει η Davis (2014: 92), έχει να κάνει με το γεγονός, ότι αποτέλεσε παράλληλα και ένα κίνημα πολιτικής αφύπνισης, το οποίο φιλοδοξούσε να μετασχηματίσει το κράτος και την ιατρική, μετά την πτώση της δικτατορίας. Η στροφή που συντελέστηκε στην Ελλάδα με την προσπάθεια για ψυχιατρική μεταρρύθμιση, βασίστηκε κυρίως στα παραδείγματα της Ιταλίας και της Γαλλίας και διαπνέεται από το πνεύμα της Κοινωνικής Ψυχιατρικής, η οποία, σε πρακτικό επίπεδο, μεταξύ άλλων, στηρίζεται στην τομεοποίηση των υπηρεσιών και στη δημιουργία ενός συστήματος παροχής υπηρεσιών ψυχικής υγείας, με ιδιαίτερη έμφαση στην πρόληψη και στην περίθαλψη στην κοινότητα (Λέκκα, 2012: 148). Σε ιδεολογικό επίπεδο, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της ψυχιατρικής προσέγγισης, ο οποίος ταυτόχρονα αποτελεί και μια κριτική έναντι στην απομόνωση και την εσωστρέφεια του ατομισμού που πρεσβεύει ο παγκοσμιοποιημένος δυτικός πολιτισμός (Κλεόπας, κ.ά., 2010: 131-132).

Η έξω-νοσοκομειακή θεραπευτική εργασία συνίσταται στη δημιουργία θεραπευτικής σχέσης με τον ασθενή και την οικογένειά του, την κατανόηση της ψυχικής νόσου με βάση την ψυχαναλυτική σκέψη και τις αρχές της κοινωνικής ψυχιατρικής, με επίκεντρο την παρέμβαση στην κοινότητα, η οποία ενισχύει τους θεραπευτικούς δεσμούς και συντελεί στην αποφυγή της υποτροπής (Στεφανουδάκης, 2010: 654-657).

Σταθμό στον αγώνα για τον μετασχηματισμό της ελληνικής ψυχιατρικής αποτέλεσαν οι παρεμβάσεις αποϊδρυματοποίησης στο Ψυχιατρείο της Λέρου, το οποίο έχει εγγραφεί στην ιστορική συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας ως η επιτομή της έννοιας του ασύλου, σύμβολο ντροπής εξαιτίας των πρακτικών εγκλεισμού και της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το οποίο αποτύπωσε τη βαρβαρότητα της ιδρυματικής ψυχιατρικής στην πιο απάνθρωπη μορφή της (Μπαϊρακτάρης, 2015). Το γεγονός ότι αρχικά λειτούργησε ως «Αποικία» των «αθεράπευτων» και «αζήτητων», η οποίοι κατέληγαν στο νησί με τα σύγχρονα «Πλοία των Τρελών» θυμίζει τρομαχτικά την περιγραφή του Foucault από την *Ιστορία της Τρέλας* (2004 [1964]). Μετά τις έντονες αντιδράσεις της ψυχιατρικής ομάδας της Λέρου με επικεφαλής την Έφη Σκλήρη και τις καταγγελίες που ακολούθησαν, η μεταφορά επιπλέον ασθενών σταμάτησε και ενεργοποιήθηκε το ενδιαφέρον για την τραγική κατάσταση σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Λουκάς, 2007: 28). Η τραγωδία της Λέρου συμπυκνώνει την ευρύτερη κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα. Όπως έχει επισημάνει ο Θεόδωρος Μεγαλοοικονόμου, ηγετική φυσιογνωμία του αγώνα για την αποασυλοποίηση, «το ψυχιατρικό πρόβλημα της Λέρου, συνδεδεμένο καθώς είναι με κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνιστώσες, δεν είναι μοναδικό στην πολυπλοκότητά του» (2016: 23).

Όπως αναφέρει ο Blue (1993), στις αρχές της δεκαετίας του 1980 άρχισαν να φαίνονται οι πρώτες αλλαγές στο παραδοσιακό σύστημα ψυχικής υγείας, με την έλευση νέων και φιλόδοξων γιατρών και ακαδημαϊκών, οι οποίοι θέλησαν να εφαρμόσουν στον ελληνικό χώρο τις εναλλακτικές και καινοτόμες προσεγγίσεις που είχαν γνωρίσει από την εμπειρία τους στο εξωτερικό. Το γεγονός αυτό, προσδίδει στην μεταρρυθμιστική διαδικασία έναν χαρακτήρα κινήματος «από τα κάτω» και την εντάσσει στο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων, οι οποίες έλαβαν χώρα τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης και οδήγησαν αργότερα στην άνοδο της σοσιαλιστικής κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981, η οποία, με τον νόμο 1397/1983, θεσμοθέτησε την ίδρυση του Εθνικού Συστήματος Υγείας, με βασικό στόχο τον εκσυγχρονισμό και την αποκέντρωση του συστήματος υπηρεσιών υγείας.

Ωστόσο, ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει, ότι σε αυτές τις εξελίξεις καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η συμβολή της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), της οποίας η Ελλάδα έγινε μέλος το 1980. Ο κανονισμός 815/1984 ακολουθεί και προωθεί τις πολιτικές της ΕΟΚ για

την επανένταξη των ατόμων με σωματική και ψυχική αναπηρία στην κοινωνική και εργασιακή ζωή των κρατών μελών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι οικονομικές παροχές δεν ήρθαν μόνες, αλλά συνοδεύτηκαν από προτάσεις και οδηγίες για τη βελτίωση της παροχής ιατρικής φροντίδας από ειδική επιτροπή, η οποία συγκροτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για το σκοπό αυτό.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ακολούθησε μια σειρά νομοθετικών μεταρρυθμίσεων σχετικά με τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας, με αποτέλεσμα την αντικατάσταση του νομοθετικού πλαισίου που μέχρι τότε όριζε το ΝΔ 104/1973, το οποίο με τη σειρά του είχε αντικαταστήσει τον νόμο ΨΜΒ'/1862 (Φυτράκης, 2007). Ως ώριμος καρπός των κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών που είχαν συντελεστεί, ο νόμος 2071/1992 με κεφαλίδα: «Εκσυγχρονισμός και Οργάνωση Συστήματος Υγείας», ο οποίος βασίστηκε στις ρυθμίσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ήρθε να σφραγίσει τη διαδικασία αποασυλοποίησης (Γρηγοριάδου, κ.ά., 2020: 81).

Ο νόμος 2071/1992 θεωρήθηκε προοδευτικός, καθώς οι διατάξεις του εκφράζουν τις αξίες και τις αρχές των δικαιωμάτων του ανθρώπου και επιπλέον αποτέλεσε μια πρώτη εφαρμογή δημόσιας πολιτικής για την Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση (Μητροσύλη, 2015: 52). Ουσιαστικά, ήταν η πρώτη προσπάθεια θεσμοθέτησης της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης, θέτοντας τις βάσεις για την τομεοποίηση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας και σαφείς προϋποθέσεις για την ακούσια νοσηλεία των πασχόντων ατόμων, οι οποίες δίνουν έμφαση στην πρόληψη και στη θεραπεία έναντι στον αποκλεισμό, μέσα από την πρόβλεψη μιας αληθινής διαδικασίας κάτω από τον έλεγχο της δικαστικής αρχής (Φυτράκης, 2007).

Η κορωνίδα των νομοθετικών αλλαγών που επισφράγισε τη μεταρρύθμιση της ψυχικής υγείας στην Ελλάδα, είναι ο νόμος 2716/1999, ο οποίος αποτέλεσε και το θεμέλιο για τη δημιουργία των Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης (ΚοιΣΠΕ), οι οποίοι θα μας απασχολήσουν σε αυτή την εργασία. Ο συγκεκριμένος νόμος φέρει τον τίτλο «Εκσυγχρονισμός και ανάπτυξη υπηρεσιών ψυχικής υγείας» και σύμφωνα με τη Μαρία Μητροσύλη (2015: 60), εκφράζει το όραμα μιας δημοκρατικής ψυχιατρικής με έμφαση στην απασχόληση. Στο πρώτο άρθρο ορίζονται οι βασικές αρχές της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και της επαγγελματικής επανένταξης. Επίσης προβλέπονται Τομείς Ψυχικής Υγείας (ΤοΨΥ), βάσει

γεωγραφικών και πληθυσμιακών κριτηρίων, οι οποίοι εντάσσονται στην Υγειονομική Περιφέρεια και εισάγονται διατάξεις για την οργάνωση και τη λειτουργία των Μονάδων Ψυχικής Υγείας (ΜΨΥ), ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι ΚοιΣΠΕ.

Ο νόμος αποτελείται συνολικά από έξι κεφάλαια, από τα οποία τα πέντε ενδιαφέρουν την ψυχική υγεία και συχνά παραπέμπει σε κανονιστικές πράξεις, οι οποίες δίνουν ένα πλαίσιο ευελιξίας και εισάγουν καινοτόμες προτάσεις. Αυτό που μας ενδιαφέρει για τους σκοπούς της εργασίας μας, είναι η ιδιαιτερότητα της νομικής υπόστασης των ΚοιΣΠΕ, η οποία τους επιτρέπει να λειτουργούν ταυτόχρονα ως Μονάδες Ψυχικής Υγείας, αλλά και ως κοινωνικές επιχειρήσεις (Νικολάου, 2008: 50-51).

Παρά τις αξιοσημείωτες αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στο σύστημα υγείας και τη θετική συνεισφορά του ν. 2716/99, η εφαρμογή των μέτρων έγινε με μεγάλη καθυστέρηση, με αποτέλεσμα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990 να έχει δημιουργηθεί ένα μικρό μόνο μέρος του απαιτούμενου δικτύου δομών και υπηρεσιών. Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες της έρευνας, η καθυστέρηση οφειλόταν αφενός στη δυσκινησία του κρατικού μηχανισμού, στην έλλειψη αποκαταστασιακής κουλτούρας και στην προσκόλληση των γιατρών στην παραδοσιακή ψυχιατρική, αλλά κυρίως, στο στίγμα που επικρατούσε στην κοινωνία για την ψυχική νόσο και τα ψυχικά πάσχοντα άτομα.

Για τη συνέχεια της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης, το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 διαμορφώθηκε το σχέδιο δράσης «Ψυχαργώ», το οποίο ξεκίνησε το 2000 και στόχευε στην κατάργηση ορισμένων ψυχιατρικών νοσοκομείων και στην περαιτέρω ανάπτυξη των κοινοτικών υπηρεσιών ψυχικής υγείας και πρόληψης, αντλώντας σημαντικά κονδύλια από την ΕΕ για την εφαρμογή του. Στον σχεδιασμό υπήρχε πρόβλεψη για περαιτέρω επέκταση του προγράμματος μέσα από τις φάσεις Β' (2001-2009) και Γ' (2011-2020), κατά τις οποίες δόθηκε περισσότερη έμφαση στο ζήτημα της επαγγελματικής ένταξης των ψυχικά πασχόντων ατόμων, προωθώντας τη συμμετοχή τους στις κοινωνικές επιχειρήσεις και παράλληλα την ανάπτυξη περισσότερων ΚοιΣΠΕ (Μητροσύλη, 2015: 41-49). Για συμβολικούς λόγους, ο πρώτος ΚοιΣΠΕ δημιουργήθηκε στη Λέρο το 2002 και μέχρι σήμερα έχουν δημιουργηθεί στην ελληνική επικράτεια συνολικά 31 συνεταιρισμοί. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι το 2005 οι ΚοιΣΠΕ αξιολογήθηκαν ως «Πανευρωπαϊκή Καλή Πρακτική» στα πλαίσια της δημόσιας

πολιτικής, καθώς, μεταξύ άλλων, προωθούν την «από τα κάτω» προσέγγιση στη λήψη αποφάσεων και διασφαλίζουν τη συμβατότητα μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών στόχων, ενισχύοντας σχέσεις συνεργασίας για τους πλέον ευάλωτους (Θεοδωρουλάκης, 2016: 173).

Οι ΚοιΣΠΕ ανήκουν σε ένα «κίνημα» των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, όπως το αποκαλούν οι συμμετέχοντες, το οποίο οδήγησε στη σημαντική νομοθετική πρωτοβουλία του ν. 2716/99 και παράλληλα στην ανάπτυξη ενός δικτύου κοινωνικών συνεταιρισμών σε διαφορετικά σημεία της χώρας. Το 2011 ιδρύθηκε η Πανελλήνια Ομοσπονδία Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης (ΠΟΚΟΙΣΠΕ), η οποία αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην προώθηση, την εκπροσώπηση, την υποστήριξη, την προαγωγή και την ανάπτυξη των δράσεων του δικτύου των συνεταιρισμών, στηρίζοντάς τους γνωσιακά και οργανωτικά, μέσα από την ανάπτυξη δραστηριοτήτων που ενισχύουν την αποτελεσματικότητα και την συνεργασία των μελών.

Παράλληλα όμως, υπάρχουν φωνές που στέκονται κριτικά απέναντι στην εξέλιξη που είχε η μεταρρυθμιστική διαδικασία μετά το 2000 και επισημαίνουν, ότι τα προγράμματα Ψυχαργώς αναπτύχθηκαν πλέον μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής του λεγόμενου εκσυγχρονισμού, δηλαδή μιας δημοσιονομικής προσέγγισης που βασίζεται στον νεοφιλελευθερισμό και στην ανάθεση της ψυχικής υγείας σε ΜΚΟ και οργανισμούς που ανήκουν στον ιδιωτικό τομέα, ο οποίος αποκτά τον έλεγχο της διαμόρφωσης των συνθηκών και των εργασιακών σχέσεων με βάση τα οικονομικά συμφέροντα και τις χρηματοδοτικές ροές, θέτοντας τις ανάγκες και την ποιότητα των υπηρεσιών ψυχικής υγείας σε δεύτερη μοίρα. (Μπαϊρακτάρης, 2015).

Οι φωνές αυτές αντηχούν τις απόψεις του κινήματος της αντιψυχιατρικής, το οποίο αποτέλεσε την έκφραση μιας έντονης αμφισβήτησης, όχι μόνο του θεσμού του ασύλου, αλλά και της ίδιας της έννοιας της ψυχικής νόσου (Λέκκα, 2012: 187). Μεταξύ των σημαντικών εκπροσώπων της αντιψυχιατρικής συγκαταλέγεται ο Erving Goffman, ο οποίος έχει επισημάνει ότι η μετάβαση από το ψυχιατρείο στην κοινότητα, δεν εστιάζει τόσο στη θεραπεία του πάσχοντος, αλλά κυρίως «στη συγκράτησή του σε μια κόγχη της κοινωνίας όπου θα μπορεί να είναι ανεκτός» (2012: 36). Μια ακόμα εμβληματική μορφή και πρωτεργάτης της αποασυλοποίησης στην Ιταλία ήταν ο Franco Basaglia, ο οποίος με τις εναλλακτικές

ψυχιατρικές πρακτικές που εφάρμοσε στο ψυχιατρείο της Τεργέστης, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το μεταρρυθμιστικό μοντέλο που ακολούθησε η Ελλάδα. Ο Basaglia θεωρούσε, πως το πρόβλημα της τρέλας ήταν στενά συνδεδεμένο με την οργάνωση της εργασίας και υποστήριζε ότι το ψυχιατρείο «ισοπεδώνει τον ασθενή και ελέγχει την αποκλίνουσα συμπεριφορά του, τη μη παραγωγικότητά του» (2008: 126).

Για πολλούς βέβαια, αφετηρία του κινήματος της αντιψυχιατρικής αποτέλεσε η έκδοση του βιβλίου *Ιστορία της Τρέλας στην Κλασσική Εποχή*, του Michel Foucault. το οποίο σηματοδότησε μια τομή στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Σύμφωνα με τον Μανόλη Τζανάκη (2008: 39), κεντρικό σημείο στη φουκωϊκή ερμηνεία της ψυχιατρικής, είναι η αντικειμενοποίηση της τρέλας μέσα από τον εγκλεισμό σε άσυλα. Επιπλέον, το ύστερο έργο του Foucault μας βοηθά να κατανοήσουμε τις θεμελιώδεις όψεις των νέων ψυχιατρικών υπηρεσιών, αποτελώντας παρακαταθήκη για την ανάλυση των σύγχρονων μορφών της ψυχιατρικής, οι οποίες συνδέονται στενά με διαδικασίες υποκειμενοποίησης και τις «τεχνικές του εαυτού» (Τζανάκης, 2008: 54). Πάνω στα βήματα της φουκωϊκής ανάλυσης, ο Nikolas Rose (1996: 102) διατύπωσε την άποψη, ότι οι «Ψ» επιστήμες (“psy” sciences), όπως η ψυχιατρική η ψυχολογία και η ψυχανάλυση, παρείχαν αφενός τα μέσα για τη μετάφραση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας στις νέες γλώσσες διακυβέρνησης και αφετέρου, κατέστησαν το πεδίο της υποκειμενικότητας αντικείμενο ορθολογικής διαχείρισης.

Η ψυχιατρική είναι καρπός της νεωτερικότητας, καθώς γεννήθηκε τον 19^ο αιώνα και συμβαδίζει με την ανάπτυξη των ιατρικών γνώσεων, οι οποίες οδήγησαν στην αναγνώριση της συμβολής των βιολογικών αιτίων στην εμφάνιση των ασθενειών και στη διαμόρφωση εννοιών, όπως «υγεία» και «νόσος», «φυσιολογικό» και «παθολογικό» (Λειβαδίτης, 2003: 540). Η σύγχρονη βιολογική ψυχιατρική βασίζεται, κατά κύριο λόγο, στις νοσολογικές κατηγορίες και τα διαγνωστικά κριτήρια που αναφέρονται στο επικαιροποιημένο *Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών* (DSM-5), της Αμερικανικής Ψυχιατρικής Εταιρείας. Επομένως, με ανθρωπολογικούς όρους, η σύγχρονη «επιστημονική» ψυχιατρική συνιστά μια *emic* άποψη, η οποία συνδέεται με την πολιτισμική παράδοση των νεωτερικών κοινωνιών και έχει υποστεί κριτική για τον τεχνοκρατικό της χαρακτήρα, τη σχέση της με κέντρα ισχύος και τη συμβολή της στην προσπάθεια κοινωνικού ελέγχου (Λειβαδίτης, 2003: 90).

Σε ό,τι αφορά το δικό μας εθνογραφικό παράδειγμα, ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής ψυχιατρικής και η ανάπτυξη κοινοτικών υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην Ελλάδα, έλαβε χώρα στα πλαίσια της διαδικασίας αποασυλοποίησης ατόμων που έπασχαν από τις λεγόμενες «σοβαρές ψυχικές νόσους», οι οποίες, ως επί το πλείστον, ανήκουν στην κατηγορία εκείνων των ψυχωτικών διαταραχών, που στο DSM-5 (2013) κατατάσσονται στις διαταραχές του φάσματος της σχιζοφρένειας. Ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί μια αξιοσημείωτη αύξηση στη διάγνωση των λεγόμενων Διαταραχών Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ), οι οποίες ανήκουν στην κατηγορία των διαταραχών που ονομάζονται «νευροαναπτυξιακές», σύμφωνα με το DSM-5. Αν και οι παραπάνω ψυχικές διαταραχές αντιστοιχούν σε διαφορετικές διαγνωστικές κατηγορίες, αποτελούν παθήσεις που για την σύγχρονη ψυχιατρική έχουν βιολογικό υπόβαθρο και ως εκ τούτου θεωρούνται χρόνιες, με αποτέλεσμα οι θεραπευτικές παρεμβάσεις να κρίνονται απαραίτητες σε όλη τη διάρκεια του βίου. Όπως έχει παρατηρηθεί, η χρονιότητα αποτελεί το χαρακτηριστικό εκείνο των ψυχικών νόσων που συνίσταται στη συγχώνευση της ταυτότητας με τη διάγνωση, με συνέπεια να διευκολύνει τη δημιουργία μιας πολιτικής οικονομίας κατασκευής της αναπηρίας (Estroff, 1993: 251).

Η παρούσα εργασία ακολουθεί τη θεωρητική παράδοση που υποστηρίζει πως η χρήση των εννοιών και των κατηγοριών της ψυχιατρικής, είναι συνυφασμένη με προβληματισμούς γύρω από την εγκυρότητά τους, οι οποίοι, όπως επισημαίνει και η Davis (2012: 4), ανακύπτουν από την αβεβαιότητα της κλινικής πράξης και τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα των διαγνώσεων και της φαρμακοθεραπείας. Όπως επισημάναμε, τα κινήματα της αντιψυχιατρικής και της κοινωνικής ψυχιατρικής αμφισβήτησαν τα βιολογικά αίτια της ψυχικής νόσου και ανέδειξαν τις κοινωνικές συνθήκες που την παράγουν, αναπτύσσοντας μια κριτική ψυχιατρική προσέγγιση που κινείται σε παρόμοια κατεύθυνση με τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της υγείας, οι οποίες επικεντρώνονται στη μελέτη των πολιτισμικών παραγόντων που επηρεάζουν πολυποίκιλα και διαμορφώνουν τους ορισμούς και τα νοήματα των ψυχικών νόσων, σχετικά με την εκδήλωση και τη διάγνωσή τους (Jenkins & Barrett, 2004: 6).

Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη μας εστιάζει στις δράσεις ενός ΚοιΣΠΕ, ο οποίος δραστηριοποιείται στην Αττική, επιχειρώντας να εξετάσει τις πολιτικές και τις πρακτικές που

εφαρμόζονται στο πλαίσιο της επαγγελματικής ένταξης χρόνια ψυχικά πασχόντων ατόμων. Στόχος μας είναι αρχικά, να διερευνήσουμε τις ιδέες και τις αντιλήψεις για την εργασία, που διακινούνται μέσα από τις διαδικασίες που σχεδιάζονται για την «ένταξη» και τους κυρίαρχους λόγους που αρθρώνονται κατά την εφαρμογή της. Από μια πρώτη άποψη, οι πρακτικές αυτές ήταν το αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων «από τα κάτω», οι οποίες μετασχημάτισαν τον χώρο της ψυχικής υγείας στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, η δημιουργία των ΚοιΣΠΕ αποτέλεσε, θα λέγαμε, μια μορφή αντίστασης έναντι στον οικονομικό αποκλεισμό των ψυχικά πασχόντων ατόμων, στηρίζοντας τα δικαιώματά τους για ισότιμη συμμετοχή στην εργασία και στη λήψη αποφάσεων.

Για τον λόγο αυτό, θα ακολουθήσουμε τη θεωρητική προσέγγιση που βασίζεται στην έννοια της ηθικής οικονομίας, η οποία, τα τελευταία χρόνια, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών από τον χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και προέρχεται από το έργο του ιστορικού E.P. Thompson. Στο άρθρο του με τίτλο “The moral economy of the English crowd in the eighteenth century” (1971), ο Thomson προτείνει μια εναλλακτική θεώρηση της πολιτικής οικονομίας, μελετώντας τις εξεγέρσεις του αγγλικού πλήθους κατά το 18^ο αιώνα, οι οποίες ήταν συνέπεια της έλλειψης τροφής που προκλήθηκε από την απότομη αύξηση στις τιμές των αγαθών. Η θεωρητική του συνεισφορά επικεντρώνεται σε φαινόμενα αντίστασης απέναντι στις κοινωνικές ανισότητες και άνοιξε το δρόμο για την περαιτέρω διερεύνηση διαφορετικών ζητημάτων που αφορούν την παραγωγή και την εργασία, μεταξύ αυτών και φαινόμενα που έχουν να κάνουν με την υγεία και την ιατρική φροντίδα.

Η οπτική της ηθικής οικονομίας μας επιτρέπει επίσης, να ανοίξουμε ένα διάλογο μεταξύ των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων της εργασίας και της υγείας, καθώς το έργο του Thompson έχει ενσωματωθεί στις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της υγείας που εντάσσουν στο θεωρητικό τους οπλοστάσιο την οπτική της πολιτικής οικονομίας, για να ρίξουν φως στις επιπτώσεις που έχουν οι εθνικές και διεθνείς σχέσεις εξουσίας στις πολιτικές της υγείας (Morsy, 1990: 29).

Μέσα από αυτό το πρίσμα, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους, οι παγκόσμιοι ηθικοί λόγοι που αναδύθηκαν στην εποχή των «ευέλικτων καθεστώτων συσσώρευσης» (Harvey, 1989), αλληλεπιδρούν με τον τοπικό χαρακτήρα των

υπηρεσιών ψυχικής υγείας, την ύπαρξη ή όχι τάσεων αντίστασης προς αυτούς, καθώς και την επίδραση που ασκούν οι αξίες και οι αντιλήψεις που παράγονται και αναπαράγονται στο πλαίσιο της επαγγελματικής ένταξης, στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των εμπλεκόμενων ατόμων.

Υπό το φως αυτών των θεωρητικών προβληματισμών, προκύπτουν πολλαπλά ερωτήματα: πως αλληλεπιδρούν οι ανθρωπιστικές αξίες της κοινωνικής ψυχιατρικής με τις αξίες του νεοφιλελεύθερου ατομικιστικού παραδείγματος; Πως επηρεάζονται οι θεραπευτικές διαδικασίες από τον επιχειρηματικό λόγο; Τι είδους ιδέες και αντιλήψεις αρθρώνονται για την εργασία σε αυτό το δυναμικό πεδίο και με ποιο τρόπο αναδιατάσσουν τους λόγους για την παθολογία και την κανονικότητα; Αυτά τα ερωτήματα καθοδήγησαν την ερευνητική μας διαδρομή και τη μεθοδολογική της κατεύθυνση, την οποία θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια.

Η ηθική οικονομία της επαγγελματικής ένταξης ψυχικά πασχόντων

Ο ΚοιΣΠΕ και οι δράσεις του

Η μελέτη μας επικεντρώνεται στις δραστηριότητες του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία»¹, ο οποίος λειτουργεί σε έναν από τους ΤοΨΥ της Αττικής. Στην ιστοσελίδα του αναφέρεται ότι ιδρύθηκε το 2006, μετά από πρωτοβουλία του ανθρώπινου δυναμικού ενός μη κερδοσκοπικού Σωματείου, το οποίο, εδώ και πολλές δεκαετίες, έχει παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στην Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Όπως προβλέπεται από το νομικό πλαίσιο για τη σύσταση των ΚοιΣΠΕ, η δράση του αποβλέπει στην κοινωνικο-οικονομική ενσωμάτωση και επαγγελματική ένταξη ατόμων με «ψυχοκοινωνικά προβλήματα», όπως αποκαλούνται από τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας.

¹ Το όνομα του συνεταιρισμού, όπως και τα ονόματα των συμμετεχόντων έχουν αλλαχθεί για τη διαφύλαξη της ανωνυμίας τους, με βάση τους κανόνες δεοντολογίας της ανθρωπολογικής έρευνας.

Εκφράσεις σαν και αυτή, υιοθετήθηκαν στα πλαίσια της διαμόρφωσης μιας νέας γλώσσας, η οποία αποφεύγει τη χρήση της λέξης «ασθένεια», εξαιτίας του στίγματος που κουβαλά και προτιμά να χρησιμοποιεί για τα πάσχοντα άτομα εκφράσεις όπως «λήπτης υπηρεσιών ψυχικής υγείας», «ωφελούμενος» ή «άτομο με ψυχοκοινωνικά προβλήματα». Η ουδετερότητα αυτού του λόγου αποσκοπεί στην καταπολέμηση του στίγματος, το οποίο, σύμφωνα με τον Goffman (2001), οφείλεται στην αδυναμία των στιγματισμένων να ανταποκριθούν σε ευρέως αποδεκτά γνωρίσματα ταυτότητας. Επίσης, η χρήση τέτοιων εκφράσεων έχει το πλεονέκτημα, ότι διευρύνει τις κατηγορίες των υποκειμένων της ένταξης, καθώς σε αυτές δεν κατατάσσονται μόνο τα άτομα με ψυχιατρικά προβλήματα και ΔΑΦ, αλλά και άτομα από άλλες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως μακροχρόνια άνεργοι, πρώην χρήστες ουσιών, νεαρά άτομα χωρίς εκπαίδευση, Ρομά κ.ά. Αυτού του είδους η ομαδοποίηση της ανθρώπινης οδύνης, όπως επισημαίνει ο Kleinman, κ.ά., (1997: ix), καταργεί την ψυχολογική ή ιατρική της κατηγοριοποίηση, δηλαδή την προσέγγιση της ως ατομική, αναδεικνύοντας, ως εκ τούτου, τη σύνδεση των προσωπικών προβλημάτων με τα κοινωνικά.

Οι ΚοιΣΠΕ έχουν εμπορική δραστηριότητα και σε κάθε ΤοΨΥ μπορεί να ιδρυθεί μόνο ένας. Το 35% των εργαζομένων πρέπει να είναι άτομα με αναπηρία και τα μέλη χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: Μέλη Α' Κατηγορίας (άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας), Μέλη Β' Κατηγορίας (επαγγελματίες ψυχικής υγείας), Μέλη Γ' Κατηγορίας (φυσικά και νομικά πρόσωπα, όπως δήμοι, κοινότητες, ΜΚΟ). Τέλος, ορίζεται ότι τα μέλη της Α' κατηγορίας, αμείβονται ανάλογα με τον χρόνο εργασίας, απαγορεύεται η διακοπή των επιδομάτων που λαμβάνουν και προβλέπεται η υποχρεωτική συμμετοχή τους στο διοικητικό συμβούλιο, δίνοντάς τους έτσι τη δυνατότητα να αναλαμβάνουν διοικητικές αρμοδιότητες. Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, το πιο σημαντικό πλεονέκτημα της πολυεταιρικότητας είναι η ενδυνάμωση των μελών της Α' κατηγορίας (Αδάμ, 2012: 36).

Η διαδρομή που με οδήγησε σε αυτό το πεδίο έρευνας ξεκίνησε τον περασμένο Ιούνιο, όταν αποφάσισα να κάνω μια σύντομη έρευνα στο νομό Φωκίδας για το μάθημα του β' εξαμήνου: «Ανθρωπολογία της εργασίας: μορφές παραγωγής και παγκόσμιες υπεργολαβίες», μελετώντας τις νοηματοδοτήσεις της εργασίας στα προγράμματα επαγγελματικής αποκατάστασης για λήπτες υπηρεσιών ψυχικής υγείας, τα οποία υλοποιούνται από τη

Μονάδα Ψυχικής Υγείας που λειτουργεί στην πρωτεύουσα του νομού. Εκεί, ήρθα για πρώτη φορά σε επαφή με την ποικιλία των εμπορικών δραστηριοτήτων που μπορεί να έχει ένας ΚοιΣΠΕ και την ιδιαίτερη νομική του υπόσταση.

Το ενδιαφέρον μου για την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση και την επαγγελματική ένταξη ψυχικά πασχόντων ατόμων δεν προέκυψε τυχαία. Η σχέση μου με τον χώρο της ψυχικής υγείας προηγείται της ανθρωπολογικής μου εκπαίδευσης, καθώς εργάζομαι ως ψυχοθεραπευτής, παράλληλα με την εκπαίδευσή μου σε ψυχαναλυτικό ινστιτούτο, ενώ τα τελευταία δέκα χρόνια, έχω εργαστεί σε δομές ψυχικής υγείας και σε ομάδες κατ' οίκον περίθαλψης ψυχικά πασχόντων ατόμων. Τα δυο τελευταία χρόνια, εργάζομαι επίσης σε φορέα που παρέχει υπηρεσίες ψυχικής υγείας σε άτομα με αναπηρία, μεγάλο μέρος των οποίων αποτελούν τα άτομα με ΔΑΦ.

Μετά από την ερευνητική εμπειρία στη Φωκίδα, το ενδιαφέρον μου απασχόλησε η δράση των ΚοιΣΠΕ στο αστικό περιβάλλον της Αττικής, όπου, εξαιτίας των διαφορετικών συνθηκών, αναπτύσσονται και διαφορετικές δραστηριότητες σε σχέση με τους συνεταιρισμούς της επαρχίας. Έτσι λοιπόν, αποφάσισα να έρθω σε επικοινωνία με τον ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία», όταν ενημερώθηκα για την υλοποίηση ενός προγράμματος που είχε αναλάβει πάνω στην κοινωνική επιχειρηματικότητα, από τη μητέρα ενός από τους ωφελούμενους με τους οποίους εργάζομαι. Η κυρία Βούλα, όπως θα δούμε, παρακολούθησε στον ΚοιΣΠΕ το εκπαιδευτικό πρόγραμμα “Digi-Net”², αναζητώντας λύσεις για την επαγγελματική απασχόληση του υιού της, ο οποίος πάσχει από αυτισμό.

Ως εκ τούτου, η επαφή μου με το πεδίο έρευνας προέκυψε μέσα από την επαγγελματική μου σχέση με το αντικείμενο, γεγονός που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, καθώς διαμορφώνει την ερευνητική διαδικασία και τα ερωτήματα που διατυπώνονται. Από μεθοδολογική σκοπιά, η προσωπική μου εμπλοκή με το πεδίο, το οποίο έπρεπε να προσεγγίσω για την παρούσα εργασία με τη ματιά του ανθρωπολόγου, κάνει τη θέση μου πιο δύσκολη, καθώς η οπτική μου παραμένει στενά συνδεδεμένη με την επαγγελματική μου ιδιότητα και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στην καθημερινή επαφή με τα ψυχικά πάσχοντα άτομα. Από μια άλλη άποψη, ίσως αυτό να αποτελεί πλεονέκτημα, σίγουρα όμως

² Το όνομα του προγράμματος είναι παραλλαγή του πραγματικού και θέλει να υπογραμμίσει το γεγονός, ότι το πρόγραμμα στοχεύει στην ανάπτυξη της δικτύωσης των κοινωνικών επιχειρήσεων την ψηφιακή εποχή.

εγείρει προβληματισμούς, όσον αφορά στις αποστάσεις που καλείται να πάρει ο ανθρωπολόγος, όταν αναστοχάζεται την εμπειρία του από το πεδίο.

Με τη βοήθεια λοιπόν της κυρίας Βούλας, επικοινωνήσα με τη γραμματεία του ΚοιΣΠΕ, και αφού πρώτα απέστειλα αίτημα επιτόπιας έρευνας, κλείσαμε μια συνάντηση γνωριμίας με την πρόεδρο. Εκεί, της παρουσίασα το αντικείμενο και τους σκοπούς της εργασίας και μετά από συζήτηση, συμφώνησε να με δεχτούν. Χρειάστηκαν βέβαια ορισμένες γραφειοκρατικές διαβεβαιώσεις από την επιβλέπουσα καθηγήτρια, ενώ εξετάστηκε το βιογραφικό μου σημείωμα. Επίσης, μου έγινε γνωστό, ότι η συμμετοχική παρατήρηση στους χώρους όπου εργάζονται οι ωφελούμενοι του ΚοιΣΠΕ, δεν πρέπει να διαταράσσει την εργασιακή τους ρουτίνα και την ψυχική τους κατάσταση. Στο σημείο αυτό, η προσωπική μου επαγγελματική εμπειρία στον χώρο της ψυχικής υγείας έπαιξε σημαντικό ρόλο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε η πρόεδρος και για την αποδοχή μου.

Η εθνογραφική εργασία ανέδειξε τρεις κυρίως δράσεις που υλοποιεί ο ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία», τις οποίες θα εξετάσουμε χωριστά, καθώς αποτελούν χωριστά έργα που έχει αναλάβει ο συνεταιρισμός, με άλλη πηγή χρηματοδότησης, άλλα χρονοδιαγράμματα, κτλ. Η κάθε δράση έχει τα δικά της χαρακτηριστικά, χωρίς βέβαια να λείπουν κοινά σημεία ή συνδέσεις μεταξύ τους, τα οποία επίσης θα επιχειρήσουμε να επισημάνουμε. Η κυριότερη εμπορική δραστηριότητα του συνεταιρισμού είναι το συνεργείο καθαριότητας, το οποίο απασχολεί 27 εργαζόμενους και αναλαμβάνει την καθαριότητα κτιρίων, κυρίως μέσω συμβάσεων με τον δημόσιο τομέα. Μια δεύτερη πτυχή είναι η υλοποίηση Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων κοινωνικής επιχειρηματικότητας και υποστήριξης της απασχόλησης για ευάλωτες ομάδες, όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα “Digi-Net”, που λαμβάνει χώρα αυτή την περίοδο. Η τρίτη δράση, η οποία αποτελεί ένα εντελώς καινούριο εγχείρημα, καθώς ξεκίνησε τον περασμένο Μάιο, είναι η λειτουργία ενός Εξειδικευμένου Γραφείου για την Υποστηριζόμενη Απασχόληση (ΕΓΥΑ), ατόμων που πάσχουν από ΔΑΦ. Το ΕΓΥΑ αποτελεί μέρος ενός προγράμματος που έθεσε πρόσφατα σε εφαρμογή η ΠΟΚΟΙΣΠΕ και διαφοροποιείται από τα γραφεία υποστηριζόμενης απασχόλησης που αναπτύχθηκαν με το πρόγραμμα «Γέφυρες Απασχόλησης» το 2013 και διατηρούνται ακόμα από ορισμένους συνεταιρισμούς σαν γραφεία

επαγγελματικής συμβουλευτικής. Το κεντρικό μότο της νέας πρωτοβουλίας είναι: «Δουλεύουμε με την ψυχή μας».

Η επιτόπια έρευνα έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του Ιουλίου 2024, με περισσότερες από δέκα επισκέψεις και συμμετοχική παρατήρηση στα γραφεία του ΚοιΣΠΕ και στους χώρους που έχει αναλάβει το συνεργείο καθαρισμού. Μου δόθηκε επίσης πρόσβαση σε εκπαιδευτικά σεμινάρια που διοργανώθηκαν στα πλαίσια της έναρξης του νέου προγράμματος για τα ΕΓΥΑ, καθώς και σε συναντήσεις με ευρωπαίους εταίρους από το πρόγραμμα “Digi-Net” για την κοινωνική επιχειρηματικότητα. Επιπλέον, η έρευνα συμπληρώνεται με έξι ημιδομημένες συνεντεύξεις, οι οποίες έγιναν με το προσωπικό του συνεταιρισμού και με λήπτες των υπηρεσιών του. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι, για την παρατήρηση των αποτελεσμάτων των δράσεων της επαγγελματικής ένταξης στην πορεία της ζωής των υποκειμένων, είναι απαραίτητη μια ερευνητική προσέγγιση που θα εκτείνει την οπτική της στο βάθος του βιογραφικού χρόνου και στις αλλαγές που τυχόν συντελούνται.

Η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση και η κοινωνική οικονομία

Για να αντιληφθούμε τους λόγους που καθιστούν τις δράσεις του ΚοιΣΠΕ προνομιούχο πεδίο για τη μελέτη των πολιτικών και ηθικών παραμέτρων της οικονομικής δραστηριότητας, θα πρέπει να πούμε πρώτα δυο λόγια για την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση και την κοινωνική οικονομία, οι οποίες αποτελούν τους πυλώνες, θα λέγαμε, πάνω στους οποίους στηρίζεται η διαδικασία της επαγγελματικής ένταξης, με αποτέλεσμα η αναφορά στις κεντρικές αξίες που τις διέπουν, να είναι απαραίτητη για την κατανόηση του πλαισίου της ανθρωπολογικής έρευνας και την ανάδειξη των ηθικών λόγων και των αντιλήψεων που έχουν να κάνουν με την εργασία και τη σημασία της για την «ένταξη».

Η ίδια η νομική υπόσταση των ΚοιΣΠΕ, όπως είδαμε, εστιάζει στο διττό ρόλο των συνεταιρισμών, οι οποίοι λειτουργούν ταυτόχρονα ως κοινωνικοί συνεταιρισμοί, αλλά και ως Μονάδες Ψυχικής Υγείας. Ως εκ τούτου, η διπλή τους αποστολή βασίζεται στις ιδιαίτερες αξίες της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, η οποία σύμφωνα με τον ΠΟΥ «συνεπάγεται τόσο τη βελτίωση των δεξιοτήτων του ατόμου, όσο και την εισαγωγή περιβαλλοντικών αλλαγών, ώστε

να δημιουργήσει μια ζωή, όσο το δυνατόν πιο ποιοτική για τους ανθρώπους που έχουν βιώσει μια ψυχονοητική διαταραχή ή παρουσιάζουν έκπτωση της ψυχονοητικής τους ικανότητας, τέτοια ώστε έχει προκύψει ένα ορισμένο επίπεδο αναπηρίας» (όπως αναφέρεται στο Ζήση, 2002: 36-37).

Η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση είναι κλάδος της Κοινωνικής Ψυχιατρικής και εστιάζει στη μελέτη των κοινωνικοπολιτικών παραγόντων που ευθύνονται για την εκδήλωση των ψυχιατρικών διαταραχών, αναπτύσσοντας επίσης τα μεθοδολογικά εργαλεία για την αντιμετώπισή τους εντός της κοινότητας (Μαδιανός, 2005: 39).

Γενικότερα, η Κοινωνική Ψυχιατρική στέκεται στον αντίποδα του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, το οποίο πρεσβεύει ένα συρρικνωμένο κοινωνικό κράτος και ως πολιτική θέση, υποστηρίζει τη μείωση των ανισοτήτων και των κοινωνικών ετικετοποιήσεων. Βασική ιδεολογική της θέση, η οποία αντλείται από το έργο του Foucault, είναι η ανάδειξη της σημασίας των κοινωνικών αντιθέσεων στη γένεση της ψυχοπαθολογίας. Επιπρόσθετα, στοχεύει στη μείωση της σημασίας της διχοτόμησης φυσιολογικό – μη φυσιολογικό και θεωρεί πως η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αν θεωρείται έξω από την κοινότητα (Μαδιανός, 2015: 25-26). Όπως γίνεται κατανοητό, η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση είναι «κάτι ανάμεσα στο κοινωνικό και το θεραπευτικό» (Κοτσοβού, 2008: 43) και ως εκ τούτου, αποτελείται τόσο από την προσπάθεια σύνδεσης του πάσχοντος ατόμου με την πραγματικότητα, όσο και από παρεμβάσεις, οι οποίες στοχεύουν κατά της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί από εκπροσώπους της κοινωνιολογίας της υγείας, στη μετα-ασυλιακή εποχή της ελληνικής ψυχιατρικής, η θεραπεία βασίζεται σε μια στρατηγική εκπαίδευσης του πάσχοντος στη διαχείριση του εαυτού, έτσι ώστε ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης με τον εαυτό, να αποτελεί προϋπόθεση για την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση (Τζανάκης, 2014: 335), με συνέπεια την ηθικοποίηση της σχέσης του ατόμου με τον εαυτό του (Τζανάκης, 2012: 257). Επίσης, σύμφωνα με την άποψη που διατύπωσε ο Gilles Deleuze, το άνοιγμα της ψυχιατρικής στην κοινότητα (π.χ. με δράσεις όπως η «αγωγή κοινότητας»), διευρύνει τα όρια του ελέγχου της στην οικογένεια, τους φίλους και τον κοινωνικό περίγυρο του πάσχοντος ατόμου. (όπως αναφέρεται στο Λέκκα, 2012: 149).

Μεταξύ των παρεμβάσεων για την ψυχοκοινωνική ένταξη χρόνιων ψυχικά πασχόντων ατόμων, η εργασιακή αποκατάσταση αποτελεί έναν από τους κεντρικούς άξονες, καθώς συντελεί στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής τους και την ανάκτηση της χαμένης αυτοεικόνας τους (Ζήση, 2002: 51). Ανάμεσα στα καινοτόμα μοντέλα για την προώθηση στην απασχόληση και την επαγγελματική αποκατάσταση ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας συμπεριλαμβάνονται και οι ΚοιΣΠΕ, οι οποίοι λειτουργούν με βάση τις αρχές και τις αξίες της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας καθώς εντάσσονται στον λεγόμενο τρίτο τομέα, ο οποίος δραστηριοποιείται ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά (Αδάμ & Παπαθεοδώρου, 2010: 9). Αυτό που διακρίνει τον τρίτο τομέα από το δίπολο του κράτους και της αγοράς είναι η ηθική του και η αποτελεσματικότητά του. (Alexander, 2010: 222).

Στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία καθυστέρησε δραματικά, εξαιτίας της ισχνής έως ανύπαρκτης κοινωνίας των πολιτών και της έντονης οικογενειοκρατικής παράδοσης, η οποία, όταν υποχώρησε, δεν αντικαταστάθηκε από συνεταιριστικές πρωτοβουλίες. Σήμερα, οι περισσότεροι μη κερδοσκοπικοί φορείς της κοινωνικής οικονομίας αναλαμβάνουν δράσεις κυρίως στους τομείς της υγείας και της κοινωνικής φροντίδας και πρόνοιας και, σε μικρότερο βαθμό, συμμετέχουν στους τομείς του περιβάλλοντος και του πολιτισμού, δηλαδή ενεργούν σε κοινωνικά πεδία όπου η δραστηριότητα των δημόσιων αρχών δεν επαρκεί για να καλύψει τις ανάγκες, ενώ παράλληλα η παρουσία του ιδιωτικού τομέα είναι περιορισμένη. Οι ΚοιΣΠΕ αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα σε αυτόν τον τομέα, αν και η δυναμική τους θεωρείται περιορισμένη (Νικολόπουλος & Καπογιάννης, 2014: 84-89).

Οι φορείς που συνδέονται με την κοινωνική οικονομία, υποστηρίζουν τη συλλογική διάσταση των εγχειρημάτων και ενεργούν για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Αποτελούν μέρος της προσπάθειας για μετάβαση από τις παθητικές σε ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, στηρίζοντας την απασχόληση μέσω της στήριξης, κατάρτισης και προώθησης σε ημιπροστατευόμενες θέσεις εργασίας (Αδάμ & Παπαθεοδώρου, 2010: 12). Οι κοινωνικές – συνεταιριστικές επιχειρήσεις δραστηριοποιούνται σε τομείς, οι οποίοι έχουν εγκαταλειφθεί από το κράτος και την αγορά και προσπαθούν να ανταποκριθούν σε παραμελημένες κοινωνικές ανάγκες, βασιζόμενες, μεταξύ άλλων, σε αρχές όπως η

ανάμειξη οικονομίας και ηθικής ή κοινωνικής δικαιοσύνης (Νικολόπουλος & Καπογιάννης, 2014: 29).

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της κοινωνικής οικονομίας είναι η έμφαση που δίνει στην τοπική διάσταση, καθώς επίσης και η προώθηση της κοινωνικής συμμετοχής και υπευθυνότητας (Αδάμ & Παπαθεοδώρου, 2010: 26). Στην πιο ριζοσπαστική τους εκδοχή, οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας στοχεύουν στη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για τη χειραφέτηση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (Αδάμ, 2012: 17) και ευνοούν την ομαδική προσπάθεια και συνεργασία, προωθώντας μεταξύ των μελών τους ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων, το οποίο εδράζεται στις αξίες της αυτοβοήθειας, της δημοκρατίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης (Κασσαβέτης, 2013: 79).

Σύμφωνα με το αγγλοσαξονικό μοντέλο των κοινωνικών επιχειρήσεων, η λειτουργία τους είναι συνυφασμένη με την εμπορική δραστηριότητα, η οποία ωστόσο έχει κοινωνικούς σκοπούς, για την εξυπηρέτηση των οποίων καθίσταται υποχρεωτική η επανεπένδυση των πλεονασμάτων της επιχείρησης, για την ανάπτυξη νέων δράσεων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε, ότι το επιχειρηματικό πνεύμα των κοινωνικών επιχειρήσεων αποτέλεσε αιτία κριτικής, η οποία επισημαίνει πως η εξυπηρέτηση χρηματοοικονομικών επιταγών τείνει να μετατρέψει τις κοινωνικές επιχειρήσεις σε δούρειο ίππο της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς (Νικολόπουλος & Καπογιάννης, 2014: 56-58). Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι η εμπειρία έχει δείξει, πως η βιωσιμότητα των κοινωνικών επιχειρήσεων εξαρτάται από τον βαθμό ενσωμάτωσής τους στις τοπικές οικονομικές συνθήκες. Σε διαφορετική περίπτωση, μένουν απλές αντιγραφές μη βιώσιμων μοντέλων, τα οποία είναι καταδικασμένα να σβήσουν όταν περάσει η μόδα (Defourny & Nyssens, 2010: 291).

Οι αρχές της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και της κοινωνικής οικονομίας που περιγράψαμε, καθορίζουν το πλαίσιο της δράσης των ΚοιΣΠΕ μέσα στο πολύπλοκο σύστημα υπηρεσιών ψυχικής υγείας που έχουν ιδρυθεί από την εποχή της αποασυλοποίησης και της εισαγωγής της κοινοτικής ψυχιατρικής στον ελληνικό χώρο. Επιπλέον, διαμορφώνουν τους πολιτικούς και επαγγελματικούς λόγους για τη συμπερίληψη των ψυχικά πασχόντων ατόμων στην εργασία, αλλά και την «ένταξη» μέσω αυτής. Από όσα αναφέρθηκαν ως εδώ,

αντιλαμβανόμαστε ότι η διαδικασία της επαγγελματικής ένταξης δεν στοχεύει απλά στην εύρεση μιας θέσης εργασίας, αλλά θεωρείται πως έχει θεραπευτικό ρόλο, ενισχύοντας τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και τη βελτίωση της αυτοεκτίμησης των υποκειμένων, με στόχο τη μετατροπή της ταυτότητάς τους από ασθενείς σε εργαζόμενους (Θεοδωρουλάκης, 2016: 169).

Η ηθική οικονομία της επαγγελματικής ένταξης

Η ανθρωπολογική θεωρία που καταπιάνεται με ζητήματα γύρω από την αξία και τη νοηματοδότηση της εργασίας, έχει προσανατολιστεί σε μεγάλο βαθμό προς την διατύπωση μιας κριτικής του καπιταλιστικού πνεύματος και της επικρατούσας αντίληψης για τον άνθρωπο, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη δράση πηγάζει από ωφελιμιστικά αίτια και αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στο κέρδος. Η εικόνα του ανθρώπου ως οικονομικού όντος (*homo economicus*) που λαμβάνει αποφάσεις με ψυχρή υπολογιστική διάθεση, αποσιωπά τα στοιχεία εκείνα, τα οποία αναδεικνύουν την αξία της εργασίας πέρα από το οικονομικό πεδίο και βρίσκει ίσως την πιο χαρακτηριστική της αποτύπωση, στην αποθέωση της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς, εντός της οποίας τα άτομα νοηματοδοτούν τον εαυτό τους με επιχειρηματικούς όρους (Τσιώλης, 2013: 181).

Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης, οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν υιοθετήσει, μεταξύ άλλων, την έννοια της «ηθικής οικονομίας», την οποία, όπως αναφέραμε, καθιέρωσε ο ιστορικός E.P. Thompson, για να μελετήσουν πολύ διαφορετικά πεδία της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, στα οποία φαίνεται, πως τα κίνητρα των δρώντων επηρεάζονται πρωτίστως από ηθικές νόρμες και αξιακά κριτήρια, όσο και από τις καθημερινές σχέσεις σε τοπικό επίπεδο, αμφισβητώντας έτσι το νεοφιλελεύθερο μοντέλο για τη σχέση του ανθρώπου με την παραγωγή και την εργασία. Μια συνοπτική καταγραφή της ακαδημαϊκής συζήτησης γύρω από την ηθική οικονομία είναι λοιπόν απαραίτητη, για να κατανοήσουμε τις αντιλήψεις και τις πρακτικές, στις οποίες αναφέρεται ο όρος, καθώς και για να εξετάσουμε τους λόγους, για τους οποίους θεωρείται κατάλληλη ως ερμηνευτικό εργαλείο για τη μελέτη ενός συνεταιρισμού όπως ο ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία».

Σύμφωνα με τον Thompson, οι κοινωνικές αντιδράσεις του αγγλικού πλήθους του 18^{ου} αιώνα, ήταν αποτέλεσμα μιας γενικής συναίνεσης, αναφορικά με τις αποδεκτές και μη αποδεκτές πρακτικές στην αγορά, η οποία, όπως τονίζει: «βασιζόταν σε μια συνεπή παραδοσιακή άποψη των κοινωνικών κανόνων και υποχρεώσεων, των ορθών οικονομικών λειτουργιών των διαφόρων ομάδων εντός της κοινότητας, τα οποία, αν ληφθούν υπόψη μαζί, μπορεί να ειπωθεί ότι συνιστούν την ηθική οικονομία των φτωχών» (1971: 79). Η προσέγγισή του αναδεικνύει τη δυναμική σχέση μεταξύ των αντικρουόμενων αντιλήψεων των εργατών και της αστικής τάξης της Αγγλίας, για το τι είναι νόμιμο και αποδεκτό, ενώ παράλληλα έθεσε στο προσκήνιο το ζήτημα των ηθικών επιταγών που υποβόσκουν πίσω από τις οικονομικές και πολιτικές πρακτικές (Kofti, 2016). Σε παρόμοια γραμμή και ο James Scott, εστίασε τη μελέτη του για τους αγροτικούς πληθυσμούς της Ασίας στην «ηθική της επιβίωσης» (1976: 2), η οποία διαμόρφωσε την ηθική τους οικονομία, με βάση τις ιδέες τους για τη δικαιοσύνη και την εκμετάλλευση στις εργασιακές σχέσεις.

Συχνά, η έννοια της ηθικής οικονομίας συγχέεται με την έννοια της «ενσωμάτωσης» (embeddedness) του Karl Polanyi, σύμφωνα με την οποία: «αντί η οικονομία να είναι ενσωματωμένη στις κοινωνικές σχέσεις, οι κοινωνικές σχέσεις είναι ενσωματωμένες στο οικονομικό σύστημα» (2001 [1944]: 77). Παρά τις διαφορές στις προσεγγίσεις τους, ο Thompson και ο Polanyi δείχνουν, με ποιους τρόπους οι δυνάμεις της αγοράς περιορίζονται από διαφορετικούς κοινωνικούς παράγοντες, οι οποίοι τελικά προωθούν την επέμβαση του κράτους (Palomera & Vetta, 2016: 420).

Πέραν όμως από την χρήση του όρου που καθιερώθηκε τη δεκαετία του 1970, ο οποίος έδινε έμφαση σε περιόδους έξαρσης της κοινωνικής αναταραχής που οδηγούν σε εξέγερση και κοινωνικές αλλαγές, το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την ηθική οικονομία έχει διευρύνει τα πεδία εφαρμογής του εννοιολογικού της πλαισίου, με την εμφάνιση μελετών σε ποικίλους θεωρητικούς τομείς, μεταξύ αυτών και η κοινωνική ανθρωπολογία. Η Δήμητρα Κόφτη (2016: 434) επισημαίνει, ότι η ηθική οικονομία προσφέρει τα μέσα για να παρατηρήσουμε τους αγώνες και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, κυρίως τις «βουβές αντιδράσεις τους απέναντι στην ανισότητα και την επισφάλεια». Όπως δείχνει με την έρευνά της στην γραμμή παραγωγής ενός εργοστασίου, το καθεστώς της ευέλικτης παραγωγής και εργασίας που

επικρατεί, είναι επηρεασμένο από προσωπικές αξίες και στρατηγικές, καθώς και από ηθικές συσχετίσεις με τον οικιακό χώρο.

Οι προβληματισμοί που έχουν διατυπωθεί σε σχέση με τη διεύρυνση της χρήσης του όρου, έχουν επικεντρωθεί κυρίως στον ενδεχόμενο κίνδυνο να αποκοπεί από τις υλικές και ταξικές συνθήκες που σχετίζονται με τα οικονομικά φαινόμενα και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους, στις ηθικές και συναισθηματικές πτυχές των κινήτρων των δρώντων προσώπων και οργανισμών. Μια τέτοια προσέγγιση ακολούθησε και ο Didier Fassin, ο οποίος θέλησε να επικεντρωθεί «περισσότερο στο επίθετο παρά στο ουσιαστικό» (2009: 1257). Μια τέτοια οπτική τείνει να αρνείται τη διχοτόμηση που κάνουν οι θιασώτες της ηθικής οικονομίας, μεταξύ προνεωτερικών οικονομικών πρακτικών και της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι κάθε οικονομία είναι ηθική, εφόσον οι πρακτικές και οι αντιλήψεις στις οποίες βασίζεται ενέχουν ηθικές αξίες και νοηματοδοτήσεις. Αυτό συνοπτικά αποτελεί και το επιχείρημα του Booth (1994), ο οποίος υποστηρίζει πως όλες οι οικονομίες, ακόμα και η οικονομία της αγοράς του ύστερου καπιταλισμού, είναι ηθικές οικονομίες. Εδώ χρειάζεται προσοχή, διότι το εύρος των ερμηνευτικών δυνατοτήτων μιας έννοιας τόσο γενικής, όσο η ηθική οικονομία, είναι ταυτόχρονα και το σημείο που κινδυνεύει να χάσει το νόημά της.

Διατηρώντας κατά νου τις επιφυλάξεις, στη δική μας περίπτωση θα ακολουθήσουμε μια οπτική που θεωρεί, πως οι ηθικές αξίες είναι κάτι παραπάνω από παραδοσιακές κανονιστικές συμβάσεις και κινείται στα πλαίσια της έρευνας για «την ηθική ως ένα εμπειρικό φαινόμενο της οικονομίας και της πολιτικής» (Makonicky, κ.ά., 2023: 266). Η εθνογραφική προσέγγιση της επαγγελματικής επανένταξης ψυχικά πασχόντων ατόμων μέσα από τον φακό της ηθικής οικονομίας, ανήκει στην ερευνητική κατεύθυνση, η οποία τονίζει πως η διάχυση του νεοφιλελεύθερου πνεύματος στην κοινωνική ζωή, έχει αναδιαμορφώσει την ηθική τάξη σε τομείς όπως η κοινωνική πρόνοια και η ανθρωπιστική δράση.

Όπως προτείνει και ο Norbert Götz (2015), με το άρθρο του πάνω στην ιστορία της ιδέας της ηθικής οικονομίας και των αναλυτικών της προοπτικών, οι πιο υποσχόμενες προσεγγίσεις στη σημερινή έρευνα, είναι εκείνες που καταπιάνονται με την ηθική οικονομία της κοινωνικής πρόνοιας και της κοινωνίας των πολιτών. Κατά τη γνώμη του, μια ηθική οικονομία που εστιάζει στην κοινωνία των πολιτών, μας επιτρέπει να δούμε τα πράγματα από

τη μεριά όσων αναλαμβάνουν οικονομικές δράσεις με ηθικά κίνητρα και ταυτόχρονα να εξετάσουμε τις σχέσεις εξουσίας ή συνεργασίας με τους ωφελούμενους.

Όταν παράλληλα οι δράσεις αυτές, συμπεριλαμβάνουν ευέλικτες εργασιακές σχέσεις που καθορίζονται από συμβάσεις για ανάληψη έργων από τον δημόσιο τομέα, η έννοια της ηθικής οικονομίας μπορεί να ρίξει φως σε ζητήματα ανθεκτικότητας και συμμόρφωσης απέναντι σε ηγεμονικές ηθικές επιταγές (Kofti, 2016: 439). Επιπλέον, τα θεσμικά χαρακτηριστικά των συστημάτων υγείας και οι πολιτικές που τα διαμορφώνουν, είναι γνωστό πως κουβαλούν έντονες πολιτικές, οικονομικές, επιστημονικές και ηθικές αξίες και αντιλήψεις, οι οποίες διαφέρουν από μέρος σε μέρος και είναι ενσωματωμένες τόσο σε τοπικές, όσο και σε παγκόσμιες σχέσεις αλληλεξάρτησης. Σύμφωνα με την Kehr, κ.ά., (2018: 3), η εξέταση των υπηρεσιών υγείας που ακολουθεί τη θεωρητική προσέγγιση της ηθικής οικονομίας, μας δίνει τη δυνατότητα να περιγράψουμε τη δυναμική φύση των παροχών ιατρικής φροντίδας σε εποχές πλεονασματικών ή περιοριστικών οικονομικών συνθηκών, χωρίς να παραβλέπει τις υλικές συνθήκες και ηθικές αντιλήψεις των ανθρώπων που ακροβατούν «ανάμεσα στις προσδοκίες τους για “καλή ζωή” και την βιοπολιτική επιβίωση».

Ακολουθώντας τη Makovsky, κ.ά., (2023), το θεωρητικό μας πλαίσιο είναι επηρεασμένο από την άποψη, που βλέπει την ηθική να αποτελείται από πρότυπα δράσης, τα οποία στοχεύουν στην ευημερία των άλλων και αναζητά να ανακαλύψει τις μορφές που λαμβάνουν οι πρακτικές του «καλού» στον σύγχρονο καπιταλισμό. Η αναζήτηση αυτή ανοίγει τον δρόμο για τη διερεύνηση των πολύπλοκων κοινωνικών και ηθικών δυναμικών που δημιουργεί ο νεοφιλελεύθερος μετασχηματισμός, καθώς και για την εξερεύνηση των μοναδικών τρόπων, με τους οποίους οι δρώντες υποστηρίζουν ή αντιδρούν στις κυρίαρχες ιδέες για τις ιεραρχικές σχέσεις, την καλή ζωή και την καλή κοινωνία.

Τέλος, όπως υποστηρίζουν και οι Palomera και Vetta, η χρησιμότητα της θεωρίας της ηθικής οικονομίας έγκειται στο γεγονός, ότι αποτελεί τον ανθρωπολογικό τρόπο για τη μελέτη των πολύπλοκων διεργασιών της κοινωνικής αναπαραγωγής, εντός συγκεκριμένων ιστορικών πλαισίων και για την ανάδειξη της πολυεπίπεδης λογικής της εξουσίας (2016: 428).

Με βάση τα παραπάνω, οι δράσεις του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» αποτελούν προνομιακό εθνογραφικό τοπίο, για τη διερεύνηση των καθημερινών λόγων και πρακτικών που προωθεί η

«ηθική οικονομία της επαγγελματικής ένταξης». Όπως αναφέρθηκε, η ψήφιση του ν. 2716/99 ήταν καρπός μιας πολυετούς διαδικασίας πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών που προετοίμασαν το έδαφος και στηρίχτηκαν αφενός στην ανάπτυξη μιας πολιτικής κουλτούρας αλληλεγγύης που εκπορευόταν «από τα κάτω» και αφετέρου στην οικονομική στήριξη και την πολιτική καθοδήγηση της ΕΕ. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στη θεσμοθέτηση των ΚοιΣΠΕ, διαμορφώνοντας παράλληλα διαδικασίες και πρακτικές για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την προώθηση της κοινωνικής και εργασιακής ένταξης, η οποία έχει σαν βασικούς της πυλώνες τις αρχές και τις αξίες της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και της κοινωνικής οικονομίας. Σύμφωνα με αυτές, τα υποκείμενα της ένταξης δεν αντιμετωπίζονται απλώς ως πάσχοντα, αλλά ως φορείς ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, τα οποία προτρέπονται να διεκδικήσουν μια καλύτερη ζωή μέσα από τη συμμετοχή τους στους συνεταιρισμούς.

Η προσέγγιση της ηθικής οικονομίας μας δίνει τη δυνατότητα, να μελετήσουμε τις ιδέες και τις αξίες για την εργασία, οι οποίες αναπαράγονται τόσο στον λόγο των υποκειμένων, όσο και στον κυρίαρχο λόγο της ελεύθερης αγοράς. Επίσης, μας επιτρέπει να εξετάσουμε τις σχέσεις μεταξύ του κράτους και της ελεύθερης αγοράς, αλλά και την αλληλεπίδραση μεταξύ των τοπικών αξιών και αντιλήψεων σε συνάρτηση με τους παγκόσμιους ηθικούς λόγους, χωρίς να παραβλέπουμε τις καθημερινές αγωνίες και τα συναισθήματα των υποκειμένων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η υποκειμενικότητα συνιστά το έδαφος, στο οποίο συνενώνονται ιστορικές αλλαγές και ηθικά συστήματα, επιτρέποντας την εμφάνιση νέων συνδυασμών του δημόσιου με τον ιδιωτικό τομέα, όπως επίσης και ένα νέο είδος πολιτικής εξουσίας (Biehl κ.ά., 2007a: 3). Η εργασία μας ευελπιστεί να εμβαθύνει σε αυτούς τους προβληματισμούς, λαμβάνοντας επίσης υπόψη τις θεωρητικές συνεισφορές που προέρχονται από τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της υγείας και επικεντρώνονται στη μελέτη της υποκειμενικής εμπειρίας, υποστηρίζοντας ότι «τα διακυβεύματα των κοινοτήτων και των ατόμων δεν είναι ποτέ στατικά, διότι η πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες μεγάλης κλίμακας, διαρκώς αλλάζουν τα τοπία στα οποία αγκιστρώνονται οι τοπικοί κόσμοι» (Kleinman & Fitz-Henry, 2007: 54). Κατά τη γνώμη μας, η συμβολή αυτής της οπτικής θα μας βοηθήσει να εμβαθύνουμε στο ζήτημα της αναπαραγωγής των εξουσιαστικών δομών, οι οποίες

συντηρούνται στον βαθμό που ο ηγεμονικός λόγος υιοθετείται από τους υπεξούσιους πληθυσμούς, όπως έχει επισημάνει και ο Gkintidis (2016).

Όσον αφορά την υποκειμενικότητα του ανθρωπολόγου, ένας επαγγελματίας ψυχικής υγείας, ο οποίος επιθυμεί να μελετήσει ανθρωπολογικά τις πρακτικές της επαγγελματικής ένταξης των χρόνια ψυχικά πασχόντων ατόμων, πρέπει να ξεχάσει όσα νόμιζε για αυτονομία. Ταλαντευόμενος ανάμεσα στην επαγγελματική του ιδιότητα και τις μεθόδους της ανθρωπολογικής έρευνας, ο εθνογράφος εισέρχεται ταυτόχρονα σε δυο διαφορετικούς κόσμους σκέψης, οι οποίοι είναι δύσκολο να συμφιλιωθούν. Αυτού του είδους ο ερευνητής, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Evans-Pritchard, «γίνεται, έστω προσωρινά, ένας τύπος διπλού μεθοριακού ανθρώπου, αποξενωμένος και από τους δύο κόσμους (1976 : 243).

Από μεθοδολογικής άποψης, η έρευνά μας ανήκει στο ρεύμα που ονομάζεται «ανθρωπολογία οίκοι», καθώς λαμβάνει χώρα σε ένα πεδίο, με το οποίο εμπλέκομαι προσωπικά και επαγγελματικά. Το εν λόγω ρεύμα, όπως επισημαίνει η Γκέφου-Μαδιανού (2022), τονίζει την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των κατηγοριών «εαυτός» και «άλλος», καλώντας τον ερευνητή να αναστοχαστεί τον ίδιο του τον εαυτό, δηλαδή να τον αντικειμενοποιήσει. Σε αυτό το περίπλοκο πλαίσιο, εξαιτίας της εγγύτητας του ερευνητή με τους «εντόπιους», είναι απαραίτητος ένας πολλαπλός αναστοχασμός πάνω στα ποικίλα επίπεδα της διάδρασής τους, ο οποίος πρέπει να λαμβάνει υπόψη τόσο τις προκαταλήψεις του εθνογράφου, όσο και εκείνες των συνομιλητών/τριών του.

Ο ΚοιΣΠΕ «Συν-εργασία»

Το συνεργείο καθαρισμού και ο λόγος της υπευθυνότητας

Η πρώτη μου επαφή με το συνεργείο καθαρισμού έγινε την 1^η Ιουλίου, σε ένα κτίριο του Υπουργείου Κοινωνικής Συνοχής και Οικογένειας που στεγάζει υπηρεσίες εκπαιδευτικής υποστήριξης για μαθητές με αναπηρία, στο κέντρο της Αθήνας. Η Ζωή, η οποία έχει ρόλο επόπτριας του συνεργείου, με είχε προειδοποιήσει πως θα πρέπει να είμαστε τυπικοί με το

χρονοδιάγραμμα των εργασιών. Μαζί με εμένα ήταν και η πρώτη μέρα του Λάκη, ο οποίος είναι περίπου 40 ετών και αντιμετωπίζει ψυχοκοινωνικές δυσκολίες εξαιτίας ψυχικής νόσου που δεν μου έγινε γνωστή. Η πρώτη μέρα αφορούσε κυρίως στην εξοικείωση με τους χώρους και τη μέθοδο καθαριότητας. Η Ζωή έδωσε έμφαση τόσο στην ποιότητα όσο και στην ταχύτητα της δουλειάς. «Αυτά τα βλέπεις σήμερα, την Τετάρτη θα πρέπει να τα κάνεις μόνος σου», είπε στον Λάκη, ο οποίος την ακολουθούσε με νευρικότητα και προσπαθούσε να μάθει τη σειρά της δουλειάς. Οι δυο πρώτες μέρες είναι εκπαιδευτικές και στη συνέχεια γίνεται η πρόσληψη και η επαγγελματική τοποθέτηση. Οι μέρες της εκπαίδευσης συμπεριλαμβάνονται στις αποδοχές και όπως μου τόνισε η Ζωή: «τα λεφτά είναι καλά και πληρώνουν πάντα στην ώρα τους».

Ο Λάκης είναι αγχωμένος επειδή είναι η πρώτη του μέρα, αλλά η Ζωή τού δείχνει εμπιστοσύνη και πιστεύει πως την επόμενη φορά θα έχει ξεμπλοκάρει. Η διαβεβαίωση πως οι αμοιβές είναι εγγυημένες του έδωσε ανακούφιση, ωστόσο εξέφραζε ανασφάλεια για το αν μπορεί να τα καταφέρει. Το άγχος του ήταν «αν θα τους κάνει» και καθησύχασε τον εαυτό του λέγοντας: «δεν τρέχει και τίποτα». Η Ζωή μού μίλησε για περιπτώσεις που κατάφεραν μέσα από την εργασία τους και την υποστήριξη του ΚοιΣΠΕ να επανενταχθούν, να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση και «μια θέση στην κοινωνία». Όπως τόνισε, «το πιο φρικτό απ' τη δουλειά είναι ότι μένεις εκτός κοινωνίας». Αναφέρθηκε επίσης σε περιπτώσεις, οι οποίες δεν ήταν έτοιμες να ενταχθούν και έλεγαν ψέματα πως δουλεύουν, ενώ απέφευγαν τη δουλειά. Μέσα από τον λόγο της, αναδύονται αντιλήψεις για την αξία της εργασίας ως μέσο για την κοινωνική συμπερίληψη, αλλά και για τη θεραπευτική της διάσταση ως διαδικασία υπευθυνοποίησης, η οποία επιδιώκει να εγκαταστήσει μια ηθική σχέση με τον εαυτό. Όπως έχει επισημάνει η Davis (2012: 13), η καλλιέργεια της αξίας της υπευθυνότητας αποτελεί κεντρικό σημείο των θεραπευτικών πρακτικών του κοινοτικού μοντέλου, η οποία όμως μπορεί να μετατραπεί σε μια ηθικολογία για την επίρριψη ευθυνών.

Η προσωπική ιστορία της Ζωής είχε να κάνει με χρήση ουσιών. Δουλεύει 7 χρόνια στον ΚοιΣΠΕ από τότε που είναι καθαρή. Ξεκίνησε ως εκπαιδευόμενη από το ΚΕΘΕΑ και στην πορεία έγινε επόπτρια. Η εμπειρία της από την απεξάρτηση ήταν σκληρή, αλλά η ίδια πιστεύει πως τη βοήθησε να μάθει τι σημαίνει συνέπεια και ευθύνη, αξίες τις οποίες θεωρεί βασικές

για την επιτυχία της ένταξης. Επίσης, μου είπε πως μέσα από αυτή τη διαδικασία έμαθε «να βάζει όρια». Για τη Ζωή, η δουλειά στον ΚοιΣΠΕ εμπνέεται από ενσυναίσθηση, η οποία πηγάζει από την προσωπική εμπειρία της οδύνης. Όπως ανέφερε: «Σε αυτή την ιστορία μπαίνεις επειδή έχεις τα δικά σου βιώματα και έτσι καταλαβαίνεις τον άλλο και δεν θα τον πιέσεις, όπως στις δουλειές που σκέφτονται μόνο το οικονομικό». Η εμπειρία της οδύνης ως θεωρητικό εργαλείο της ανθρωπολογικής έρευνας, άρχισε να γίνεται δημοφιλής από τη δεκαετία του 1990, όταν η ανθρωπολογία απέστρεψε το βλέμμα της από τον μέχρι τότε ιθαγενή «άλλο», τη θέση του οποίου ήρθε να καταλάβει «η φιγούρα μιας ανθρωπότητας ενωμένης στην κοινή της ευαλωτότητα απέναντι στην οδύνη» (Robbins, 2013: 450).

Σε σύγκριση με τις θέσεις εργασίας στην ελεύθερη αγορά, η Ζωή δηλώνει ιδιαίτερα ικανοποιημένη από τις οικονομικές της απολαβές. Πληρώνεται καλύτερα σε σχέση με τον φύλακα, ο οποίος εργάζεται στο ίδιο κτίριο και μπορεί με υπερωρίες, να αυξήσει το εισόδημά της μέχρι και 300 ευρώ τον μήνα. Σε σχέση με την εργασία στον ιδιωτικό τομέα, ανέφερε πως «το οχτάωρο δεν υπάρχει πια» και πρόσθεσε ότι ακόμα και σε αλυσίδες σούπερ μάρκετ, δουλεύουν δίωρες βάρδιες και έτσι ο κόσμος δουλεύει δυο-τρεις δουλειές δίωρες ή πάνε και γίνονται ντελιβεράδες. Αντίθετα με αυτό το ευέλικτο σχήμα, η Ζωή νιώθει ασφαλής στον ΚοιΣΠΕ όπου «υπάρχει εξέλιξη». Στο σημείο αυτό παρατηρούμε, ότι η ηθική αξία της εργασίας που επικρατεί στον ΚοιΣΠΕ δημιουργεί ένα αίσθημα ασφάλειας στη Ζωή, δίνοντάς της την αίσθηση, πως ανήκει σε μια κίνηση χειραφέτησης για την αντιμετώπιση της κοινωνικής ανισότητας σε καθεστώτα επισφάλειας και ευελιξίας, αντίστοιχη με αυτές που μελετούν οι σύγχρονες προσεγγίσεις στην ηθική οικονομία (Makovsky κ.ά., 2023: 268).

Ο ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» έχει αναλάβει τον καθαρισμό περίπου 20 κτιρίων, με συμβάσεις που έχει συνάψει αποκλειστικά με φορείς του δημοσίου, μεταξύ των οποίων και η Περιφέρεια Αττικής, ο ΟΚΑΝΑ και ο ΕΟΠΠΥ. Το συνεργείο επίσης καθαρίζει ορισμένους από τους χώρους και τα γραφεία του ίδιου του συνεταιρισμού και των Μονάδων Ψυχικής Υγείας του μητρικού Σωματείου. Οι συμβάσεις τις περισσότερες φορές γίνονται συλλογικά, γιατί ο όγκος των έργων είναι μεγάλος. Σε αυτή τη διαδικασία η διαμεσολάβηση της ΠΟΚΟΙΣΠΕ είναι σημαντική, καθώς ασκεί πιέσεις για την απευθείας ανάθεση έργων στους ΚοιΣΠΕ. Η συνθήκη αυτή έχει κοινά χαρακτηριστικά με την εικόνα που συνάντησε η Muehlebach (2011: 66) στην

Ιταλία, η οποία, όπως υποστηρίζει, είναι τυπική της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης που διακηρύσσει τη σύζευξη της ιδιωτικοποίησης, με την ενδυνάμωση των πολιτών και την υποχώρηση του κράτους. Το ενδιαφέρον είναι όμως, ότι η απόσυρση του κράτους γίνεται μέσω κρατικής παρέμβασης!

Ο Λάκης ξεκίνησε τη διήμερη πρακτική του κοντά στη Ζωή σε ένα πολυόροφο κτίριο της Αθήνας. Η πρώτη βάρδια ξεκινά στις 6.30 πμ και μέχρι τις 12.00 πρέπει να έχει ολοκληρωθεί και ο τρίτος όροφος. Μετά αναλαμβάνει άλλος εργαζόμενος και μέχρι τις 4.00 μμ πρέπει να έχει καθαρίσει και τους χώρους του έκτου ορόφου. Η δεύτερη μέρα της πρακτικής του Λάκη έγινε σε διαφορετικό κτίριο στο κέντρο των Αθηνών, στο οποίο δεν μπόρεσα να έχω πρόσβαση. Εκεί έπρεπε να δουλέψει πλέον χωρίς τη βοήθεια της Ζωής, σε συνεργασία με το υπόλοιπο συνεργείο. Την επόμενη φορά που είδα τον Λάκη, με ενημέρωσε πως δεν τα κατάφερε, καθώς το συγκεκριμένο κτίριο χωριζόταν σε διαφορετικά τμήματα, τα οποία συνδέονταν μεταξύ τους με μακριούς διαδρόμους. Για αυτόν τον λόγο, η καθαριότητα είχε ανατεθεί σε διαφορετικά συνεργεία από πολλούς ΚοιΣΠΕ, με αποτέλεσμα ο Λάκης να μπερδεύεται με τα όρια της δικής του αρμοδιότητας.

Για να μην τα παρατήσει, τού δόθηκε η δυνατότητα να έρχεται έστω δύο φορές την εβδομάδα και να καθαρίζει τον χώρο, στον οποίο στεγάζεται το καινούριο Εξειδικευμένο Γραφείο Υποστηριζόμενης Απασχόλησης του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία». Ο Λάκης ήταν εντάξει με αυτή τη λύση, επειδή εκεί τα πράγματα ήταν πιο χαλαρά και ο χώρος μαζεμένος και με αυτό το σκεπτικό δεν τον πείραξε η λιγότερη απασχόληση. Σύμφωνα με τα λόγια του, «πρέπει να είσαι δυνατός αν το περιβάλλον είναι δύσκολο όταν πρέπει να δουλέψεις». Θα ήθελε να δουλέψει περισσότερο για να εξασφαλίσει λίγο καλύτερη αμοιβή, γιατί όπως είπε «συνεχώς μετράμε τα φραγκοδίφραγκα». Ωστόσο, θεωρεί πως καμία δουλειά δεν είναι ιδανική και όλες έχουν προβλήματα, ενώ μου τόνισε πως «δεν κάνουν όλοι για γιατροί ή για δικηγόροι». Μέσα από τα λόγια του Λάκη μπορούμε να δούμε, με ποιους τρόπους η αξιολόγηση του εαυτού καθορίζεται από ιδέες και αντιλήψεις σχετικές με την αυτονομία και την κοινωνική ταυτότητα, οι οποίες, σύμφωνα με τον Nikolas Rose (1996: 154), λειτουργούν σαν αξιολογικά κριτήρια και διαμορφώνουν την ηθική εμπειρία του υποκειμένου.

Στο συνεργείο καθαρισμού απασχολούνται συνολικά 27 από τους 36 εργαζόμενους του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία». Οι οχτώ από τους εργαζόμενους που γνώρισα δεν ήταν αποκλειστικά ψυχικά πάσχοντα άτομα, αλλά προέρχονταν γενικότερα από πληθυσμιακές ομάδες που χαρακτηρίζονται ως ευάλωτες. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, άτομα με ιστορικό σοβαρών νόσων όπως ο καρκίνος, μακροχρόνια άνεργοι, μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών και άτομα με ιστορικό χρήσης ουσιών και αλκοόλ. Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η διεύρυνση των κατηγοριών της ευαλωτότητας είναι αποτέλεσμα των πολιτικών και επαγγελματικών διαδικασιών, μέσω των οποίων μετασχηματίζεται η αντίληψη για την κοινωνική οδύνη. Κεντρικό σημείο αυτών των διαδικασιών είναι η ιατρικοποίηση της κοινωνικής οδύνης και οι δυνατότητες που προσφέρει «στον έλεγχο των ατόμων, των σωμάτων και των δικτύων» (Kleinman, κ.ά., 1997: xii).

Η οργάνωση των εργασιών του συνεργείου πραγματοποιείται από το διοικητικό προσωπικό, το οποίο πρέπει να συντονίζει την τροφοδότηση των χώρων με τα απαραίτητα καθαριστικά προϊόντα και υλικό εξοπλισμό, όπως επίσης πρέπει να διεκπεραιώνει γραφειοκρατικά ζητήματα για την εύρυθμη λειτουργία του προγράμματος εργασίας των εργαζομένων. Το μεγαλύτερο βάρος σε αυτόν τον τομέα έχει αναλάβει η Γεωργία, η οποία έχει επωμιστεί τη γραμματειακή υποστήριξη του συνεταιρισμού και λόγω του κομβικού ρόλου της θέσης της σε διοικητικό επίπεδο εμπλέκεται σε όλες τις δράσεις του. Για τις πολύπλευρες απαιτήσεις της θέσης της, οι συνάδελφοι την αποκαλούν «πολυεργαλείο». Τέτοιοι χαρακτηρισμοί αντηχούν το πνεύμα της επιχειρηματικής ρητορικής, η οποία έχει διαποτίσει τον χώρο της κοινωνικής οικονομίας, προτάσσοντας, όπως επισημαίνει ο Rose (1996: 154), ένα λεξιλόγιο που αναδεικνύει την ικανότητα αυτοελέγχου των υποκειμένων, παράλληλα με τις αξίες της ενεργητικότητας, της ανάληψης πρωτοβουλιών και της υπευθυνότητας.

Μαζί με τη Γεωργία, στο γραφείο εργάζεται και ο Θωμάς, συνεπικουρώντας το έργο της, διεκπεραιώνοντας εργασίες γραφείου και εξωτερικές δουλειές. Στις αρμοδιότητές του ανήκει, για παράδειγμα, η καταγραφή στον υπολογιστή των πρακτικών των συνελεύσεων του Δ.Σ., η σύνταξη και η διανομή των παρουσιολογίων που πρέπει να υπάρχουν στους χώρους καθαρισμού για να καταγράφονται οι ώρες απασχόλησης των εργαζομένων, καθώς και η αποστολή συγκεντρωτικών παραγγελιών στους προμηθευτές των καθαριστικών προϊόντων.

Ο Θωμάς είναι εργαζόμενος στον ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» τα τελευταία δυόμισι χρόνια, ενώ ταυτόχρονα είναι και ωφελούμενος του Σωματείου. Διαμένει σε Προστατευόμενο Διαμέρισμα του φορέα και λαμβάνει παράλληλα υπηρεσίες ψυχολογικής υποστήριξης και αποκατάστασης, συμμετέχοντας σε ομάδες γυμναστικής και ποίησης. Ο ίδιος γράφει ποιήματα και έχει εκδώσει 3 συλλογές. Τη δεύτερη φορά που επισκέφτηκα το γραφείο, τον ρώτησα πώς του φαίνεται η δουλειά του. «Μου αρέσει γιατί δεν έχει μονοτονία», μου είπε. Εκείνη την ώρα ετοίμαζε τα παρουσιολόγια για τον επόμενο μήνα, τα οποία έπρεπε να μοιράσει σε τρεις διαφορετικές τοποθεσίες. Κάλεσε ταξί και με τη μηχανή μου ακολούθησα τη διαδρομή που έκανε ως τον πρώτο προορισμό. Στη συνέχεια μετακινηθήκαμε μαζί με το μετρό. Στο δρόμο μου μίλησε για τη δουλειά του: «κανονικά το ωράριο μου είναι 9.30-13.30. Αλλά σήμερα που έχω εξωτερικές δουλειές, υπάρχει η ευελιξία να μη γυρίσω γραφείο και να πάω κατευθείαν σπίτι μου. Άλλες φορές αν πάω μακριά μπορεί να με πάρει και μετά τη 1.30». Όπως βλέπουμε, στην περίπτωση του Θωμά ο ευέλικτος χαρακτήρας της εργασίας του συνιστά πλεονέκτημα για τον ίδιο. Αυτού του είδους οι αντιλήψεις για τα θετικά χαρακτηριστικά της ελαστικότητας της εργασίας έχουν να κάνουν με τη ρευστότητα της έννοιας της ευελιξίας, η οποία, όπως αναφέρει η Κόφτη (2023: 18), την καθιστά «ιδεολογικό εργαλείο συμμόρφωσης» σε οποιαδήποτε αλλαγή.

Μια άλλη μέρα πήγα να συναντήσω τον Θωμά και τη Γεωργία σε κεντρική πλατεία της Αθήνας, όπου θα ερχόταν η τροφοδοσία προϊόντων για την καθαριότητα του χώρου που έχουν αναλάβει εκεί. Εκείνη την ώρα στον χώρο εργάζονταν δύο ωφελούμενοι, χωρίς την παρουσία επόπτη, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να κάνουν την παραλαβή. Η οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο ΚοιΣΠΕ, δεν επιτρέπουν την πρόσληψη επιπλέον επόπτη και έτσι η Γεωργία έπρεπε να καλύψει το κενό. Βοήθησα τον Θωμά στο κουβάλημα και η Γεωργία τακτοποίησε τα πράγματα στην αποθήκη. Ο Θωμάς δεν παραπονέθηκε, παρόλο που στο τέλος έσταζε στον ιδρώτα. Το γεγονός ότι παίρνει φάρμακα δεν έδειξε να τον πτοεί, ούτε επίσης και ο αφόρητος καύσωνας που επικρατούσε. Η ανάγκη που είχε η Γεωργία για βοήθεια ήταν για αυτόν πιο σημαντική. Η εικόνα αυτή συμβαδίζει με την προσέγγιση της Keller που ορίζει τις ηθικές αξίες ως «πρότυπα δράσεων που αφορούν την ευημερία των άλλων» (όπως αναφέρεται στο Makovsky, κ.ά., 2023: 275).

Η διάθεση για προσφορά που είχε ο Θωμάς έγινε ακόμα πιο καθαρή στη συζήτηση που είχαμε στο τέλος των επισκέψεών μου. Σε αυτή τη συζήτηση μού μίλησε για τα νεανικά του χρόνια (σήμερα είναι γύρω στα σαράντα) και για την εμφάνιση της ψυχικής νόσου. Τότε τον απασχολούσε, όπως μου είπε, το ζήτημα της ελευθερίας. Μετά από δύο νοσηλείες σε ψυχιατρικές κλινικές, οδηγήθηκε σε δομή ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης του Σωματείου και αργότερα ήρθε στον ΚοιΣΠΕ με δική του πρωτοβουλία, γιατί ήθελε να δραστηριοποιηθεί. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, το κυριότερο όφελος που αποκόμισε από τη δουλειά και τον βοήθησε να ωριμάσει, είναι η ικανότητα να αναλαμβάνει ευθύνες: «Στον ΚοιΣΠΕ δηλαδή, εγώ έμαθα πάνω από όλα την έννοια της υπευθυνότητας εκεί. Παλιότερα το απεμπολούσα αυτό, δηλαδή δεν αναγνώριζα ότι σαν άνθρωπος έχω ευθύνη απέναντι στον εαυτό μου να είμαι καλά, να φροντίζω την υγεία μου, δεν το αναγνώριζα, έβρισκα επιχειρήματα, ας πούμε ότι δεν φταίω εγώ για κάτι, φταίνε οι γονείς ή ο περίγυρος, αλλά μέσα από τη δουλειά και μέσα από τη θεραπεία κατάλαβα ότι είναι υγιές να αναλαμβάνεις τις ευθύνες σου». Τα λόγια του Θωμά επιβεβαιώνουν το επιχείρημα της Davis (2012: 12-13), σύμφωνα με το οποίο ο πολιτικός φιλελευθερισμός, οι πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας και ο ανθρωπισμός της ψυχοδυναμικής θεραπείας προωθούν την αντίληψη της προσωπικής υπευθυνότητας ως βασικό κριτήριο για την ψυχική υγεία.

Μιλώντας για το ζήτημα της ελευθερίας, ο Θωμάς το συνέδεσε με την εργασία. Όπως είπε: «ελευθερία είναι να ξέρεις ότι μπορείς να αντιμετωπίσεις τις ευθύνες που έχεις αναλάβει». Ο ίδιος αγχώνεται με τις πολλές ευθύνες και θαυμάζει τη Γεωργία για την ικανότητα και την αντοχή της. Οι αντιλήψεις αυτές αντηχούν την άποψη που αναπτύσσει ο Rose (1999: 4), στην οποία υπογραμμίζει ότι οι σχέσεις μεταξύ εξουσίας και υποκειμενικότητας δεν περιορίζονται στην καταπίεση της ελευθερίας του υποκειμένου, αλλά παίζουν θεμελιώδη ρόλο στην δημιουργία υποκειμένων που είναι ελεύθερα να επιλέγουν. Ο Θωμάς ξεκίνησε στον ΚοιΣΠΕ με μια μέρα πρακτικής την εβδομάδα για δυο χρόνια χωρίς αμοιβή. Όπως τόνισε, δεν το έκανε για τα λεφτά, αλλά «γιατί έτσι γνωρίζω άτομα, διευρύνεται ο κύκλος μου». Τώρα εργάζεται με σύμβαση δύο τετράωρα την εβδομάδα και σκέφτεται να προσθέσει σιγά-σιγά άλλη μια μέρα, με τη μορφή εθελοντισμού στο καινούριο γραφείο για την υποστηριζόμενη απασχόληση στον αυτισμό. Παράλληλα, παίρνει και μέρος από τη

σύνταξη του θανόντος πατέρα του, λόγω του ποσοστού αναπηρίας που ορίζει η διάγνωσή του. Η αξία της εργασίας για τον Θωμά έγκειται στο γεγονός, πως «δεν δέχεσαι μόνο υπηρεσίες, προσφέρεις κιόλας και μπαίνεις στη θέση του άλλου». Όπως φαίνεται, η παθητική λήψη υπηρεσιών επικυρώνει την ιδέα της αναπηρίας για τα ψυχικά πάσχοντα άτομα, σύμφωνα με την οποία η παραγωγική τους ικανότητα υστερεί κατά πολύ μπροστά στις ιδιαίτερες υλικές και κοινωνικές τους ανάγκες (Estroff, 1993: 264).

Μαζί με την υπευθυνότητα, ένα ακόμα πρόβλημα που τον απασχολεί είναι τα «όρια». Ανέφερε περιπτώσεις που ήταν υποχωρητικός και κάποια πρόσωπα επενέβαιναν στη ζωή του. «Τώρα επαναθεωρώ», πρόσθεσε. Το μεγάλο του όνειρο είναι να μαζέψει μερικά χρήματα και να μπορέσει να ζήσει αυτόνομος, αλλά έχει ενδοιασμούς. «Κι εγώ θέλω κάποια στιγμή να βγω περισσότερο στην κοινωνία, να αναλάβω μόνος μου ένα σπίτι και τα οικονομικά. Αλλά μετά θα υπάρχει μοναξιά», είπε χαρακτηριστικά. Με τα λόγια αυτά ο Θωμάς εκφράζει την ανησυχία του για το τίμημα της αυτονομίας και την αποξένωση που συνεπάγεται η ιδιωτικότητα, για την οποία έχει μιλήσει η Hanna Arendt. Για την Arendt (1958: 58), η ιδιωτική ζωή χαρακτηρίζεται από την απουσία των άλλων και στερεί το ανθρώπινο υποκείμενο από τη δυνατότητα να πετύχει κάτι «πιο μόνιμο από την ίδια ζωή».

Το προσωπικό του συνεργείου καθαρισμού καλείται συχνά να αντιμετωπίσει προβλήματα, τα οποία προκύπτουν στην καθημερινή λειτουργία. Ένα πρωί έφτασα στον χώρο που δουλεύει η Ζωή στο Μεταξουργείο και τη βρήκα σε κατάσταση πανικού. Είχε γίνει λάθος στο πρόγραμμα και το άτομο που έπρεπε να πάει για δουλειά στην οδό Σταδίου ήταν ακόμα σε άδεια, με αποτέλεσμα ο συνεταιρισμός να κινδυνεύει να εκτεθεί, αν δεν πήγαινε κάποιος να καθαρίσει. Κατανοώντας το άγχος της, πρότεινα να τη βοηθήσω και φύγαμε μαζί βιαστικά να πάρουμε το μετρό. Όταν φτάσαμε στη Σταδίου συναντήσαμε τις καθαρίστριες του δημοσίου, οι οποίες μας κατατόπισαν, γιατί η Ζωή δεν γνώριζε καλά τον χώρο. Όπως μου ανέφερε αργότερα: «δεν προσλαμβάνουν άλλες και τις κρατάνε μέχρι τη σύνταξη». Αυτό προκαλεί μια αίσθηση αντιπαλότητας με το προσωπικό καθαριότητας που προέρχεται από τον ιδιωτικό τομέα. Η περίπτωση αυτή μας φέρνει στο μυαλό την κατάσταση στο βουλγαρικό εργοστάσιο που περιγράφει η Κόφτη (2016), σύμφωνα με την οποία ένα χαρακτηριστικό των ευέλικτων καθεστώτων εργασίας, είναι ο κατακερματισμός του εργατικού δυναμικού σε

ομάδες με διαφορετικές συμβάσεις εργασίας και προνόμια, γεγονός που δημιουργεί εντάσεις μεταξύ των εργαζομένων.

Η μέρα ήταν πολύ πειστική για τη Ζωή, διότι περίμενε επίσης ένα άτομο για εκπαίδευση στις 8, το οποίο δεν ήρθε. Όπως τόνισε: «αυτός δε θα πάρει, δεν έχει διάθεση. Το λένε και στους θεραπευτές τους». Μου είπε για μια κοπέλα που επί δέκα μέρες έπαιρνε τηλέφωνο και έλεγε πως δε μπορεί να πάει για δουλειά και όλο υποσχόταν πως θα πήγαινε την επόμενη. «Βολεύονται στον ξενώνα που τα έχουν έτοιμα, έχουνε και το επίδομα, ένα χαρτζιλίκι και σου λέει γιατί να ξεβολευτώ;». Η Ζωή θεωρεί πως η προσωπική θέληση παίζει καθοριστικό ρόλο και τόνισε, ότι οι ωφελούμενοι πρέπει από πριν «να έχουν δουλέψει» θεραπευτικά τις σχέσεις. Χαρακτηριστικά, είπε: «Δεν παίρνουν πρωτοβουλία. Η συνεργασία και η υπευθυνότητα δουλεύονται στις δομές, πριν έρθουν στην ένταξη». Μου μίλησε πάλι για δυο-τρεις περιπτώσεις που η δουλειά τούς οδήγησε στην ένταξη και με προσκάλεσε να επιστρέψω πάλι σε έξι μήνες, για να δω πόσο αλλαγμένοι θα είναι οι ωφελούμενοι.

Το ζήτημα του κινήτρου θεωρείται βασικός παράγοντας για την επαγγελματική ένταξη, τόσο από το προσωπικό, όσο και από τους ωφελούμενους. Το ίδιο μου επεσήμανε και η κοινωνική λειτουργός του ΚοιΣΠΕ, η οποία εκπαιδεύεται παράλληλα στην ψυχοδυναμική θεραπεία. Μια μέρα, τη βρήκα να περιμένει κάποιο άτομο που είχε κλείσει ραντεβού για συνέντευξη και δεν είχε εμφανιστεί. «Συμβαίνει συχνά» είπε, «χαμηλό κίνητρο για εργασία». Οι παραπάνω αντιλήψεις για την αξία της ενίσχυσης της προσωπικής θέλησης και της υπευθυνότητας, αρχικά διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο των ανθρωπιστικών θεραπευτικών πρακτικών της σύγχρονης ψυχιατρικής φροντίδας, ωστόσο, όπως παρατήρησε και η Davis (2012: 12), στην πορεία επισκιάστηκαν από το κυρίαρχο φιλελεύθερο μοντέλο, το οποίο αποδίδει στα πάσχοντα άτομα τις συνειδητές προθέσεις ενός συγκροτημένου αυτενεργούς εαυτού.

Πέρα από την υποστήριξη των ωφελούμενων που εργάζονται στον συνεταιρισμό, το διοικητικό και επιστημονικό προσωπικό που τον στελεχώνει, έχει την ευθύνη της «καλής εκτέλεσης», όπως ονομάζεται, με την οποία ο πελάτης βεβαιώνει τη σωστή εκτέλεση του έργου και δίνει το πράσινο φως για την πληρωμή. Όπως με ενημέρωσε η Γεωργία στη συνέντευξη, δεν έχει τύχει ποτέ να ακυρωθούν πληρωμές, αν και έχουν υπάρξει περιπτώσεις

που τους απείλησαν πως θα το κάνουν, επειδή είχαν παράπονα με την ποιότητα της δουλειάς. Σε γενικές γραμμές όμως, με διαβεβαίωσε ότι «στα υψηλά κλιμάκια υπάρχει επιείκεια».

Παρά τις δυσκολίες και της απαιτήσεις της δουλειάς, οι εργαζόμενοι του ΚοιΣΠΕ νιώθουν ασφάλεια, γιατί το νομικό πλαίσιο δεν επιτρέπει την απόλυση. Επίσης, το γεγονός πως υπάρχει το επιστημονικό προσωπικό για να υποστηρίζει τους ωφελούμενους στα δύσκολα, αποτελεί σημαντική διαφορά σε σχέση με μια ιδιωτική επιχείρηση, ενώ σε περίπτωση που δεν αισθάνονται καλά, μπορούν να αποσυρθούν για λίγο χωρίς να χάσουν τη δουλειά τους. Η Γεωργία πιστεύει πως τα οικονομικά των ΚοιΣΠΕ είναι καλύτερα από των ιδιωτικών εταιρειών, γιατί χωρίς να έχουν κέρδος, προστατεύουν τα συμφέροντα των εργαζομένων. Παρόλο που υπήρξαν φορές που ο συνεταιρισμός ήρθε αντιμέτωπος με την επιχειρηματική αποτυχία, η επιτυχία του συνίσταται στο ότι βοηθά τον ωφελούμενο «να ανακτήσει τις δυνάμεις του και να πιστέψει στον εαυτό του», όπως είπε. Η ευθύνη που έχει αυτή η δουλειά είναι μεγάλη, ωστόσο για τη Γεωργία, η αίσθηση της προσφοράς υπερβαίνει την κούραση που μπορεί να προκαλεί η συνεχής διαχείριση τους άγχους των ωφελούμενων και της προσφέρει τεράστια χαρά και αίσθηση πληρότητας. Για να καταλάβω τι είναι αυτό που νιώθει, μου διηγήθηκε την περίπτωση μιας κοπέλας, που ενώ στη διάγνωσή της έλεγε πως αποφεύγει τη βλεμματική επαφή, τη δεύτερη μέρα γνωριμίας της χαμογέλασε. Όπως μου είπε και η Ζωή την τελευταία μέρα που πήγα να τη δω, αυτό που χαρακτηρίζει τη στάση του προσωπικού είναι ότι «το κάνουν με αγάπη».

Όπως γίνεται εμφανές από τα λόγια των συμμετεχόντων, η οικονομική δραστηριότητα του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» είναι εμποτισμένη με ηθικές αξίες και αντιλήψεις, οι οποίες υπερβαίνουν την υπολογιστική λογική της αγοράς και δεν μετρούν την επιτυχία και την αποτυχία με οικονομικούς όρους, αλλά με βάση την ενδυνάμωση των πασχόντων ατόμων. Με άλλα λόγια, η οικονομική ηθική του συνεταιρισμού συμφωνεί με την άποψη που προτείνει η Erevelles (όπως αναφέρεται στο Götz, 2015: 157), σύμφωνα με την οποία «στον τρίτο τομέα η προσφορά και η ζήτηση υπόκεινται στις επιταγές μιας ηθικής οικονομίας, όπου η ανταλλαγή δεν παρακινείται από το κέρδος, αλλά από μια ταύτιση με αφηρημένες ηθικές αξίες.

Το πρόγραμμα “Digi-Net”: κοινωνική επιχειρηματικότητα και ψηφιακή διακυβέρνηση

Μεταξύ των δράσεων του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» συμπεριλαμβάνεται και η υλοποίηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την κοινωνική επιχειρηματικότητα και την υποστήριξη της απασχόλησης για ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, λάμβανε χώρα το εκπαιδευτικό πρόγραμμα “Digi-Net”, το οποίο, όπως επισημαίνεται στη διαδικτυακή του σελίδα, στοχεύει στην «ανάπτυξη προσεγγίσεων κοινωνικής επιχειρηματικότητας και ποιοτικού προγράμματος κατάρτισης για ενήλικες εκπαιδευόμενους, αναπτύσσοντας την επιχειρηματική δυναμική τους, τις ικανότητες και τις δεξιότητές τους, συμπεριλαμβανομένων σχετικών και βιώσιμων μοντέλων που αναπτύσσονται από εταίρους που προέρχονται από το ακαδημαϊκό πεδίο και από τη κοινωνία των πολιτών». Το πρόγραμμα γενικά αποσκοπεί στην εκπαίδευση των συμμετεχόντων γύρω από τις πτυχές της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και, πιο συγκεκριμένα, στη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου επιχειρηματικού πλάνου, το οποίο θα συνδυάζει κοινωνικούς και οικονομικούς σκοπούς.

Επιπλέον, στα πλαίσια του ευρωπαϊκού χαρακτήρα του προγράμματος, επιδιώκεται η δημιουργία ενός διακρατικού δικτύου κέντρων εκπαίδευσης ενηλίκων, για την ενίσχυση της συνεργασίας και της δικτύωσης των οργανισμών-εταίρων που διεξάγουν εκπαίδευση κοινωνικής επιχειρηματικότητας, με στόχο εκπαιδευόμενους ενήλικες. Τέλος, ο τίτλος παραπέμπει στη σύνδεση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας με την ψηφιακή εποχή και για τον λόγο αυτό, θεωρείται σημαντική η δημιουργία ενός διαδικτυακού τόπου για εκπαιδευτές και μέντορες ενηλίκων για την ανταλλαγή υλικού μάθησης, εμπειριών και βέλτιστων πρακτικών. Ως εκ τούτου, προγράμματα σαν το “Digi-Net” μας βοηθούν να αναζητήσουμε απαντήσεις σε ερωτήματα που σύμφωνα με τη Makonicky, κ.ά., (2023: 271) βρίσκονται στο επίκεντρο της σύγχρονης ανθρωπολογικής έρευνας, σχετικά με την ηθική τάξη του καπιταλισμού και τον πολιτικό χαρακτήρα των ιδεών που παράγει για το τι είναι αποδεκτό, καλό και ωφέλιμο.

Σε αυτό το πρόγραμμα δήλωσε συμμετοχή και η κυρία Βούλα, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω. Πέρα από την κυρία Βούλα, στο εν λόγω πρόγραμμα συμμετείχε και η κυρία Έφη, η οποία επίσης έχει μια κόρη με ΔΑΦ. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι δυο μητέρες

μοιράζονται κοινές αγωνίες για το μέλλον των παιδιών τους, στο οποίο σημαντική θέση θεωρούν πως πρέπει να έχει και η επαγγελματική τους απασχόληση. Ένα ακόμα κοινό στοιχείο μεταξύ τους, είναι ο αγώνας που δίνουν για τη δημιουργία στεγαστικών δομών, στις οποίες ελπίζουν πως τα παιδιά τους θα μπορέσουν να ζήσουν αφού αυτές θα έχουν φύγει από τη ζωή.

Συντονιστής της υλοποίησης του προγράμματος στην Ελλάδα είναι ο Βασίλης, ο οποίος με προσκάλεσε να παρακολουθήσω μια διήμερη συνάντηση με ευρωπαίους εταίρους, οι οποίοι ήταν καλεσμένοι του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» στην Αθήνα στο τέλος Ιουνίου του 2024. Σκοπός της επίσκεψης τους ήταν η ανταλλαγή εμπειριών από την εφαρμογή του προγράμματος σε κάθε χώρα, ο εντοπισμός τυχόν εμποδίων στην εφαρμογή, καθώς και η διερεύνηση περαιτέρω προοπτικών για την εκπαίδευση ευάλωτων ομάδων στην κοινωνική επιχειρηματικότητα. Στις χώρες που συμμετέχουν στο “Digi-Net”, εκτός της Ελλάδας συμπεριλαμβάνονται η Ιταλία, η Ιρλανδία, η Γερμανία, η Ρουμανία και η Σλοβενία.

Η πρώτη συνάντηση ξεκίνησε με την παρουσίαση των Ιταλών, η οποία είχε τον τίτλο “Create Value Shared”. Η εμπειρία των Ιταλών στον τομέα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας έχει ιστορικό βάθος, καθώς η Ιταλία ήταν η πρώτη χώρα που εφάρμοσε πρωτοπόρα προγράμματα για την αποασυλοποίηση των ψυχικά πασχόντων και την επαγγελματική τους επανένταξη. Σύμφωνα με τον εκπρόσωπο της ιταλικής ομάδας, για την κάλυψη των υπαρχουσών αναγκών χρειάζονται καινοτόμα επιχειρηματικά πλάνα. Στο σημείο αυτό, παρενέβη η εκπρόσωπος της Ρουμανίας, η οποία τόνισε πως είναι απαραίτητη η δημιουργία υπηρεσιών, οι οποίες να απαντούν στις πραγματικές ανάγκες και να στοχεύουν στη βιωσιμότητα. Η βιώσιμη ανάπτυξη αποσκοπεί στην ικανοποίηση αναγκών που θα διαρκούν στον χρόνο και θεωρείται ως το κυριότερο στρατηγικό μοντέλο για τη σύζευξη περιβαλλοντικής προστασίας, οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής δικαιοσύνης (Νικολόπουλος & Καπογιάννης, 2014: 108).

Στη συνέχεια πήρε τον λόγο ο Σταύρος, ο οποίος είναι διδάκτορας κοινωνικής οικονομίας και έχει αναλάβει τον σχεδιασμό του εκπαιδευτικού προγράμματος για την Ελλάδα, το οποίο επικεντρώθηκε σε άτομα με ψυχοκοινωνικά προβλήματα, λόγω της εμπειρίας του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» με τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Ο Σταύρος

μίλησε για την εμπειρία του από την εκπαιδευτική διαδικασία, η οποία είχε σαν κύριο στόχο την κατανόηση του κόσμου της αγοράς και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, καθώς και την ανάπτυξη των απαραίτητων «ήπιων δεξιοτήτων» (soft skills) του κοινωνικού επιχειρηματία, μεταξύ των οποίων είναι η αυτοπεποίθηση, η προσαρμοστικότητα, η επικοινωνία και η συνεργατικότητα. Την εκπαίδευση παρακολούθησαν μόνο γυναίκες, κυρίως μητέρες ατόμων με ψυχικές διαταραχές, αλλά και ψυχικά πάσχουσες που συμμετέχουν σε σωματείο για την εκπροσώπηση των ληπτών υπηρεσιών ψυχικής υγείας και την ισότιμη επαγγελματική τους αποκατάσταση. Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, η εκπαίδευση περιθωριοποιημένων ομάδων χρησιμοποιεί συστηματικά το ψυχολογικό λεξιλόγιο που προωθεί νέες στρατηγικές ενδυνάμωσης και δίνει έμφαση στη σημασία της αυτοεκτίμησης (Rose, 1996: 166).

Στην Ιρλανδία το πρόγραμμα απευθύνθηκε σε άτομα με διαφορετικές μορφές αναπηρίας, ενώ επίσης στην περίπτωση της Γερμανίας δόθηκε βαρύτητα σε άτομα με ψυχικές διαταραχές. Όπως ανέφερε ο Walter, εκπρόσωπος της γερμανικής ομάδας, η κοινωνική επιχειρηματικότητα προσφέρει «μια νέα προοπτική στη ζωή». Στόχος του είναι να δημιουργήσει έναν κοινωνικό συνεταιρισμό, ο οποίος θα δώσει την ευκαιρία σε ανθρώπους με αναπηρία να γίνουν ελεύθεροι επαγγελματίες και να αυτοαπασχοληθούν σε έναν ασφαλή χώρο.

Η εκπρόσωπος της Ρουμανίας έδωσε μια διαφορετική εικόνα, καθώς στη χώρα της οι συνεταιρισμοί έχουν αρνητικό νόημα λόγω του κομμουνιστικού παρελθόντος. Όπως είπε, οι άνθρωποι εκεί θέλουν «την πραγματική δουλειά» που προσφέρει οικονομικές απολαβές. Στο ίδιο κλίμα ήταν και η παρουσίαση των Σλοβένων εταίρων, οι οποίες τόνισαν ότι σε κάθε χώρα η κοινωνική οικονομία είναι διαφορετική, επειδή η αντίληψη των ανθρώπων αλλάζει. Κλείνοντας τις παρουσιάσεις, το συμπέρασμα που βγήκε, είναι πως η κοινωνική οικονομία καλείται να αντιμετωπίσει διαφορετικές προκλήσεις ανάλογα με το πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό υπόβαθρο (καπιταλιστικό ή κομμουνιστικό) της κάθε χώρας, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τον Σταύρο, οι δράσεις της κοινωνικής οικονομίας πρέπει να στηρίζονται σε τρεις πυλώνες: «κοινωνική – επιχείρηση – πράσινη». Τα συμπεράσματα της συνάντησης συνάδουν με την ανθρωπολογική οπτική, η οποία υποστηρίζει ότι οι πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας και υγείας δεν είναι ποτέ ουδέτερες, αλλά αντίθετα επηρεάζονται σε

μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ηθικές αξίες που «ποικίλουν σε κάθε τόπο και χρόνο και ενσωματώνονται τόσο στις τοπικές, όσο και στις παγκόσμιες σχέσεις αλληλεξάρτησης και ισχύος» (Kehr, κ.ά., 2018: 2).

Τη δεύτερη μέρα έγινε η παρουσίαση του Εξειδικευμένου Γραφείου Υποστηριζόμενης Απασχόλησης, το οποίο πρόσφατα ξεκίνησε να λειτουργεί ο ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία». Η ομάδα του γραφείου μίλησε στους εταίρους για το όραμα και τους στόχους του εγχειρήματος, καθώς είναι η πρώτη φορά στην Ελλάδα που δημιουργείται ένα εξειδικευμένο γραφείο για την υποστηριζόμενη απασχόληση ατόμων με ΔΑΦ. Το σλόγκαν τους είναι: «Αποδοχή, Συμπερίληψη και Εργασία» όπως επισήμανε και η Αθηνά, η οποία είναι επιστημονικά υπεύθυνη του γραφείου. Στη συνέχεια, παρουσίασε τη μεθοδολογία που έχουν αναπτύξει και περιέγραψε τα χαρακτηριστικά και τον ρόλο του υποστηρικτή εργασίας (job coach), για τα οποία θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, το οποίο είναι αφιερωμένο στην περιγραφή του πιλοτικού προγράμματος ΕΓΥΑ. Οι ευρωπαίοι εταίροι έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την παρουσίαση και συμμετείχαν με ενθουσιασμό σε ασκήσεις ανάπτυξης λεπτών κινητικών δεξιοτήτων για άτομα με αυτισμό, τις οποίες διοργάνωσε η εργοθεραπεύτρια της ομάδας. Στο τέλος, η συνάντηση έκλεισε με ένα παιχνίδι ρόλων, κατά το οποίο αναπαραστάθηκε η διαδικασία της προσέγγισης πιθανών εργοδοτών από τον job coach. Τέτοιου είδους βιωματικές ασκήσεις ανήκουν, θα λέγαμε, σε εκείνες τις μεθόδους και τις τακτικές που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια της εξέλιξης της επιστήμης της ψυχολογίας παράλληλα με τις φιλελεύθερες ιδέες για τον εξορθολογισμό της διακυβέρνησης των υποκειμένων, όπως επισημαίνει και ο Rose (1996: 12).

Λίγες μέρες αργότερα, συναντήθηκα με τον Βασίλη και μου μίλησε για τα ευρωπαϊκά προγράμματα που υλοποιεί ο ΚοιΣΠΕ και για την εμπειρία του από την εργασία του στον συνεταιρισμό. Ο Βασίλης έχει μεταπτυχιακό στη διοίκηση ναυτιλιακών επιχειρήσεων και η συνεργασία του με τον ΚοιΣΠΕ ξεκίνησε τυχαία. Έχει αναλάβει τον ρόλο του συντονιστή των προγραμμάτων, για την υλοποίηση των οποίων είναι απαραίτητη η σωστή οικονομική διαχείριση. Όπως με ενημέρωσε, η συμμετοχή του συνεταιρισμού στην ευρωπαϊκή ομοσπονδία κοινωνικών επιχειρήσεων CEFEC (The Confederation of European social Firms, Employment initiatives and social Cooperatives) είναι καθοριστικής σημασίας, γιατί μέσα από

αυτή, οι φορείς κάνουν διάφορες συνεργασίες, παίρνουν μέρος σε αιτήσεις και υλοποιούν προγράμματα.

Το πρώτο πρόγραμμα που ανέλαβε το 2018, είχε σαν στόχο την καταγραφή τουλάχιστον 300 νέων εκτός απασχόλησης και εκπαίδευσης και την υποστήριξή τους για την εύρεση εργασίας ή για την ανάπτυξη δεξιοτήτων. Οι νέοι στους οποίους απευθύνονταν, για συντόμευση αποκαλούνται NEETS (Not in Education, Expertise or Training) και προέρχονται από διάφορες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Στον ευρωπαϊκό προγραμματισμό υπήρχαν διάφορα target groups, μεταξύ των οποίων μακροχρόνια άνεργοι, άτομα με ψυχοκοινωνικά προβλήματα, μετανάστες και Ρομά από 18 έως 29 ετών. Στην Ελλάδα, οι πιο πολλοί ωφελούμενοι ήταν άτομα με ψυχοκοινωνικά προβλήματα και μακροχρόνια άνεργοι, αλλά και άτομα τα οποία δεν ολοκλήρωσαν το σχολείο. Στα πλαίσια του προγράμματος, δημιουργήθηκε ένα βιβλίο μαθητείας (apprenticeship book) με βασικές οδηγίες για τους ωφελούμενους, όσον αφορά τη σύνταξη βιογραφικού, τη συμπεριφορά σε μια συνέντευξη και σε μια νέα εργασία. Επίσης, καταρτίστηκαν εργαλεία αξιολόγησης για την καταγραφή των ενδιαφερόντων των ωφελούμενων και των δεξιοτήτων που πρέπει να αναπτύξουν. Ο Βασίλης πιστεύει ότι η εμπειρία αυτή ήταν σημαντική, γιατί στη συνέχεια αξιοποιήθηκε στο νέο γραφείο υποστηριζόμενης απασχόλησης για άτομα με αυτισμό.

Η παραπάνω περιγραφή φέρνει στο προσκήνιο τον ζωντανό διάλογο μεταξύ της τοπικής εμπειρίας και του διεθνούς σχεδιασμού πρακτικών για την επαγγελματική ένταξη. Σύμφωνα με τον Arthur Kleinman (2004a: 269), το πλαίσιο που λαμβάνει υπόψη τις σχέσεις του τοπικού με το παγκόσμιο είναι απαραίτητο για τη δημιουργία πολιτικών υγείας που στοχεύουν στην ισότητα, διότι, όπως ξέρουμε, οι τοπικοί κόσμοι δεν είναι στενά οριοθετημένες οντότητες αλλά είναι ανοιχτοί σε γειτονικές επιρροές και παγκόσμιες κοινωνικές δυνάμεις.

Μετά από την ολοκλήρωση του παραπάνω προγράμματος, ο ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» συμμετείχε στην αίτηση για το “Digi-Net”, το οποίο ξεκίνησε το 2022 και περιέχει τρία βασικά πακέτα εργασίας. Κεντρικό σημείο του δεύτερου πακέτου, αποτελεί η δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού 11 ενοτήτων (modules) πάνω στην κοινωνική επιχειρηματικότητα, οι οποίες αφορούν, μεταξύ άλλων, σε θεματικές ενότητες όπως: το προφίλ ενός κοινωνικού

επιχειρηματία, επισκόπηση της αγοράς, χρηματοδότηση και πλάνο υλοποίησης. Όπως περιέγραψε ο Βασίλης, βάσει του προγράμματος, έπρεπε να εκπαιδευτούν τουλάχιστον 20 άτομα από την κάθε χώρα πάνω σε αυτά τα modules δια ζώσης για 40 ώρες και τουλάχιστον τα 8, έπρεπε να προέρχονται αποδεδειγμένα από ευπαθείς ομάδες. Οι υπόλοιποι ήταν διάφοροι επαγγελματίες από διάφορους κλάδους. Στην Ελλάδα τελικά συμμετείχαν 21 άτομα, 11 από τα οποία δημιούργησαν ένα πρόχειρο επιχειρηματικό σχέδιο με κοινωνικό αντίκτυπο. Από τις έντεκα επιχειρηματικές ιδέες κοινωνικής επιχειρηματικότητας, βραβεύτηκαν οι έξι καλύτερες και οι νικήτριες ταξίδεψαν στην Ιταλία και στην Ιρλανδία, όπου παρακολούθησαν ένα διεθνές training ανταλλαγής πρακτικών και ιδεών κοινωνικής οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, όπως επισημαίνουν και οι Μακονίcky, κ.ά., (2023: 276), γίνεται κατανοητός ο ρόλος που παίζουν οι διεθνείς παράγοντες στη διαμόρφωση των τοπικών ηθικών κοινοτήτων και την προώθηση των αξιών του καπιταλισμού που αναπαράγονται και ενσωματώνονται σε τοπικό επίπεδο.

Μεταξύ των νικητών ήταν και η κυρία Βούλα, η οποία ταξίδεψε στην Τεργέστη και μου μίλησε για την εμπειρία της από το ταξίδι, αλλά και την εκπαίδευση συνολικά. Όπως μου είπε, στην ιταλική πόλη είδαν πολύ ενδιαφέροντα πράγματα για την κοινωνική επιχειρηματικότητα και επισκέφθηκαν το πάρκο Σαν Τζιοβάνι, όπου ο Franco Basaglia ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 το εγχείρημα της αποασυλοποίησης στην Ιταλία. Η Τεργέστη θεωρείται η «Μέκκα» της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και εντυπωσιάστηκε από τις επιχειρήσεις που έχει ιδρύσει εκεί ο συνεταιρισμός-εταίρος. Τόνισε, πως σε μεγάλο βαθμό οι δράσεις στηρίζονται σε εθελοντές, ενώ παράλληλα ο συνεταιρισμός απασχολεί 800 εργαζομένους. Επιπλέον, παρόλο που οι δράσεις βασίζονται στην παρακαταθήκη του Basaglia για την αποκατάσταση των ψυχικά πασχόντων, οι υπηρεσίες σήμερα απευθύνονται σε μια ευρεία γκάμα ωφελούμενων, που περιλαμβάνει άτομα από διάφορες ευάλωτες ομάδες, μετανάστες, άνεργους σε μεγάλη ηλικία και γυναίκες με μονογονεϊκές οικογένειες. Τα κοινά στοιχεία που παρουσιάζει η εικόνα αυτή με την κατάσταση στην Ελλάδα αποτυπώνει, θα λέγαμε, την «καθολικότητα της οδύνης» (Robbins, 2013: 454), η οποία ξεπερνά τα πολιτισμικά σύνορα και αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ πολύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και υποκειμένων.

Μιλώντας για την δική της επιχειρηματική ιδέα και τη στήριξη που χρειάζεται από κάποιο δημόσιο φορέα για να την υλοποιήσει, η κυρία Βούλα ανέφερε, ότι στην Τεργέστη υπάρχει στενή συνεργασία του Δήμου με τον συνεταιρισμό. Όπως είπε χαρακτηριστικά: «πολλές από τις υπηρεσίες του δήμου της Τεργέστης γίνονται μέσω της κοινωνικής επιχείρησης. Η κοινωνική επιχείρηση παίρνει υπηρεσίες του δήμου και τις δίνει, τις φτιάχνει». Πρόσθεσε πως, σε αντίθεση με αυτή την εικόνα, εδώ «δυσκολεύονται να δίνουν... να κάνουν αυτή την προσπάθεια να βοηθήσουν τις κοινωνικές επιχειρήσεις», αναφερόμενη στη συνάντηση που είχε πρόσφατα με κάποιον υπεύθυνο του Δήμου Αθηναίων, ο οποίος είχε πλήρη άγνοια για την κοινωνική επιχειρηματικότητα.

Η ιδέα της θεωρεί πως είναι «πολύ μπανάλ», αλλά όταν την παρουσίασε στον Σταύρο, εκείνος ενθουσιάστηκε. Όταν τη ρώτησε τι σκέφτεται, εκείνη απάντησε: «Ε, να φτιάχνω κουλουράκια». Η ιδέα βέβαια συνδέεται με τη μητρική φροντίδα και τη συνήθεια που έχουν με τον γιο της να φτιάχνουν μαζί κουλουράκια. Η βασική της αγωνία έχει να κάνει με το μέλλον του, όταν αυτή δε θα είναι πια στη ζωή και για αυτό τον λόγο ίδρυσαν με άλλους γονείς μια μη κερδοσκοπική εταιρεία με στόχο να δημιουργήσουν μια στεγαστική δομή. Όπως είπε, μετά τον απρόσμενο θάνατο του συζύγου της συνειδητοποίησε ότι «μέσα σε λίγους μήνες όλα ανατρέπονται» και αυτό είναι που τη φοβίζει. «Εγώ νομίζω ότι είμαι από τις πλέον δυσμενείς περιπτώσεις, είμαι μόνη μου και χωρίς κανένα άλλο στήριγμα, χωρίς αδέρφια, αδερφό, αδελφή. Οπότε είναι επείγουσα η κατάσταση για μένα, είναι πώς να το πω... urgent και emergent» (γελάει). Τα λόγια αυτά, αποπνέουν την διαρκή ανασφάλεια που αντιμετωπίζει μια μητέρα ατόμου με αυτισμό και μας προσφέρουν τη δυνατότητα να καταλάβουμε τι πραγματικά διακυβεύεται για την ίδια, αλλά και για όσες μητέρες βρίσκονται σε παρόμοια θέση. Επίσης, η περίπτωση της μας δείχνει «οι αξίες και τα συναισθήματα είναι στενά συνδεδεμένα και ενσωματώνονται και προβάλλονται στις οικιακές σφαίρες, τη δημόσια ζωή και τους διαπροσωπικούς αγώνες» (Biehl, κ.ά., 2007: 15).

Η κυρία Έφη, η οποία επίσης συμμετείχε στο “Digi-Net”, εξέφρασε τις ίδιες ανησυχίες. «Κι όταν πεθάνω; Εδώ είναι το θέμα του θανάτου . . . Όταν θα φύγουμε πρέπει να υπάρχει ένα προστατευτικό πλαίσιο που και αυτό είναι στον αέρα. Γιατί έχεις προσλάβει τα άτομα που χρειάζονται. Όταν φύγεις δεν ξέρεις τι θα γίνει με αυτά τα άτομα. Δεν υπάρχει ούτε εποπτεία

από τον Δήμο, αλλά και από κει να υπήρχε, υπάρχει βαρεμάρα στον Έλληνα». Η κυρία Έφη έχει μετατρέψει το σπίτι της σε υποστηριζόμενη στέγη μέσω ΕΣΠΑ, πράγμα που δεν είχα ξανακούσει και μου έκανε εντύπωση. «Ήθελα να περάσω στην Ελλάδα το ενός ατόμου», μου είπε για την ιδιαιτερότητα της στεγαστικής δομής και μου μίλησε για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε σε αυτό το εγχείρημα. Ενώ κουράζεται, νιώθει πως σαν μητέρα έχει «χρέος για όλα αυτά τα παιδιά» και αυτό της δίνει δύναμη. «Γουστάρω που είμαι μάνα», είπε με πάθος. Όπως έκανε εμφανές με τη γλαφυρή περιγραφή της, η μαχητικότητα της κυρίας Έφης πηγάζει από το βαρύ ηθικό φορτίο της μητρότητας και από την πικρία που της προκαλεί η αδιαφορία του κράτους, έτσι ώστε μάς επιτρέπει να επισημάνουμε ότι ο αγώνας της για την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου εμπνέεται από μια «ηθική της επιβίωσης» (Scott, 1976) που βασίζεται στην αγωνία για το μέλλον της κόρης της.

Και αυτή, όπως και η κυρία Βούλα, έμαθαν για το σεμινάριο μέσα από διαφήμιση σε πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης. Όπως ανέφερε ο Βασίλης, η διαφημιστική καμπάνια ήταν μέρος του σχεδιασμού του προγράμματος και απέδωσε καρπούς. Η αγωνιστικότητά της οδήγησε την κυρία Έφη στο σεμινάριο του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» από το οποίο αποκόμισε θετικές εμπειρίες και γνώρισε ωραίους ανθρώπους. Μίλησε με τα καλύτερα λόγια για τον Σταύρο, τον εκπαιδευτή. «Τώρα μας κάνει το επιχειρηματικό πλάνο, το οποίο δεν είναι μέσα στο πρόγραμμα για το οποίο πήραν τη χρηματοδότηση», είπε και πρόσθεσε: «μας πήγε ένα επίπεδο παρακάτω, στην ανθρωπιά».

Η δημιουργία ενός βιώσιμου επιχειρηματικού πλάνου είναι ο απώτερος στόχος του εκπαιδευτικού προγράμματος. Όπως ανέφερε ο Βασίλης, η έρευνα αγοράς για ένα ολοκληρωμένο business plan είναι χρονοβόρα διαδικασία και απαιτεί πολλούς πόρους. Η βασικότερη δυσκολία που αντιμετώπισαν οι εκπαιδευόμενες, ήταν να συνδυάσουν το κερδοσκοπικό κομμάτι με τον κοινωνικό αντίκτυπο. «Δεν μπορούσαν ας πούμε να ταυτίσουν αυτά τα δύο... δηλαδή υπήρχαν κάποιες ιδέες οι οποίες φαινόταν ότι δεν... έτσι όπως τις είχαν τις ιδέες, δεν ήταν τόσο υλοποιήσιμες ούτε είχαν... μπορεί να είχαν ένα κοινωνικό αντίκτυπο, αλλά δεν μπορούσε να υλοποιηθεί αυτό το πράγμα ή ας πούμε, υπήρχε... Υπάρχει ένας τόσο μεγάλος ανταγωνισμός σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο εκεί έξω...».

Με αυτά τα λόγια ο Βασίλης περιέγραψε την κατάσταση, ωστόσο πιστεύει πως με το σεμινάριο «δημιουργήθηκε ένα μικρό οικοσύστημα, το οποίο ίσως είναι η αρχή για κάτι παραπάνω, οι άνθρωποι δικτυώθηκαν μεταξύ τους και εμείς δικτυωθήκαμε με ανθρώπους που ενδιαφέρονται για την κοινωνική επιχειρηματικότητα και που πραγματικά έχουν ιδέες». Η προσπάθεια για εξισορρόπηση των επιχειρηματικών και των κοινωνικών στόχων αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας ηθικής οικονομίας που επιχειρεί να μεταβολίσει τις κοινωνικές ανισότητες μέσα από ιδιαίτερα πεδία δράσης, τα οποία αποτελούνται από «δυναμικούς συνδυασμούς κανόνων, νοημάτων και πρακτικών» (Palomera & Vetta, 2016: 414).

Το κυριότερο πρόβλημα στην Ελλάδα για τον Βασίλη, είναι ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα για τις κοινωνικές επιχειρήσεις να σταθούν χωρίς κάποιου είδους κρατική υποστήριξη. Επίσης, υπάρχει παντελής απουσία ενδιαφέροντος από τον ιδιωτικό τομέα, την οποία αποδίδει σε έλλειψη παιδείας, με αποτέλεσμα να υπάρχει έντονο ακόμα το στίγμα των ατόμων από ευπαθείς ομάδες.

Η απεξάρτηση των κοινωνικών επιχειρήσεων από τη στήριξη του δημόσιου τομέα, τού φαίνεται ουτοπική. Αναφέρθηκε και αυτός στο παράδειγμα της Τεργέστης, όπου οι επιχειρήσεις είναι υγιείς λόγω της στενής συνεργασίας με τον Δήμο. Όπως τόνισε: «Γενικότερα ο δημόσιος τομέας στην Ιταλία, υποστηρίζει εμπράκτως τις κοινωνικές επιχειρήσεις για να ορθοποδήσουν και να μπορούν να υποστηρίξουν ε... ας πούμε να έχουν αυτόν τον κοινωνικό αντίκτυπο». Τα λόγια του Βασίλη, υποδηλώνουν την υπεροχή του ιταλικού μοντέλου και επιβεβαιώνουν όσους επισημαίνουν, πως η ενοποίηση του ιδιωτικού με τον δημόσιο τομέα που έλαβε χώρα στην βόρεια Ιταλία, προκύπτει από μια «κατηγορηματική ηθική αποστολή» που βασίζεται σε κοινούς στόχους, κοινές αξίες και το κάλεσμα για δικτύωση των δράσεων (Muehlebach, 2012: 15).

Σε κάθε περίπτωση, ο Βασίλης θεωρεί πως ένας κοινωνικός επιχειρηματίας πρέπει να γνωρίζει πολύ καλά το αντικείμενο της επιχείρησης. «Όπως και να το κάνουμε είναι και επιχειρηματίας. Δεν είναι μόνο κοινωνικός, οπότε θα πρέπει να ξέρει να διαχειρίζεται μια επιχείρηση», ανέφερε χαρακτηριστικά και πρόσθεσε: «πρέπει να γνωρίζει πολύ καλά και το αντικείμενο της επιχείρησης, πρέπει δηλαδή από πριν να έχεις πει ότι ο στόχος μου, ο

κοινωνικός μου στόχος είναι αυτός. Επιχειρηματικός μου είναι αυτός και τους παντρεύω, δεν ξεκινάω πρώτα το ένα ή πρώτα το άλλο και βλέπω στην πορεία. Πρέπει να τα παντρέψουμε, να ξεκινήσει από την αρχή σωστά και οργανωμένα». Όσον αφορά τα ευρωπαϊκά προγράμματα, το σημαντικότερο στοίχημα για τον Βασίλη είναι η αξιοποίηση των έργων και η βιωσιμότητα των πρακτικών που αναπτύσσονται. «Πώς μπορούμε, ας πούμε, να εκμεταλλευτούμε όλο αυτό που έχει γίνει και να το πάμε ένα βήμα παραπέρα; Να μην πούμε ότι έκλεισε το πρόγραμμα», αναρωτιέται. Τέλος, επισήμανε πως για να γίνει αυτό «θες ανθρώπους κινητοποιημένους με όρεξη, με ιδέες και γνώσεις. Να θέλουν να κάνουν τέτοια πράγματα και να τα κάνουμε. Χωρίς να κοιτάνε πρώτα την τσέπη, αυτό είναι το θέμα. Γιατί αν κοιτάξεις πρώτα την τσέπη, χάνεις την κοινωνική διάσταση». Οι αντιλήψεις του Βασίλη για το προφίλ του κοινωνικού επιχειρηματία αποτυπώνουν τις ιδέες για «το καλό», οι οποίες μεταμορφώνουν τη σύγχρονη ηθική τάξη στις καπιταλιστικές κοινωνίες και διαμορφώνονται από ηθικά σχέδια και σκοπούς, τα οποία βασίζονται σε αλληλοσυγκρουόμενες αξίες και προτεραιότητες (Makovicky, κ.ά., 2023: 269).

Από τη μεριά τους, οι δυο κυρίες που συμμετείχαν στο “Digi-Net”, είχαν μικρές προσδοκίες από τους θεσμούς και τον ιδιωτικό τομέα. Η κυρία Έφη άσκησε έντονη κριτική για την ανύπαρκτη συμμετοχή των μεγάλων εταιριών, υποστηρίζοντας ότι το κράτος θα έπρεπε να θεσμοθετήσει ένα ποσοστό υποχρεωτικών προσλήψεων ατόμων που ανήκουν σε ευπαθείς ομάδες. Σχετικά με τις κοινωνικές επιχειρήσεις, είπε πως «είναι επινόηση του λαού όταν το κράτος απουσιάζει», αν και τις θεωρεί στιγματισμένες. Στο ίδιο μήκος κύματος και η κυρία Βούλα, πιστεύει ότι «για να γίνει καλύτερος ο κόσμος είναι ο τομέας των κοινωνικών επιχειρήσεων». Όπως παρατήρησε, η εμπειρία της από το πρόγραμμα άλλαξε την κοσμοθεωρία της, καθώς «όλοι αυτοί οι άνθρωποι κάπως πρέπει να βοηθηθούν, να εξυπηρετηθούν και αυτό με αυτό το πρόγραμμα μου έδωσε αυτή την... τέλος πάντων την ιδέα ότι η κοινωνική επιχειρηματικότητα, μόνο η κοινωνική επιχειρηματικότητα, μπορεί να βοηθήσει αυτούς... γιατί κανένας άλλος δεν θα μπορέσει, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις δε νομίζω ότι θα μπορέσουν...». Οι απόψεις αυτές ταιριάζουν με την παραδοσιακή ιδέα της ηθικής οικονομίας που παρουσιάζει ο Scott (1976), ως μια μορφή αντίστασης απέναντι στην εισβολή

της ελεύθερης αγοράς που βασίζεται σε ιδέες για την δικαιοσύνη και φουντώνει ιδιαίτερα σε περιόδους έλλειψης πόρων.

Και για τις δύο μητέρες, ο κοινωνικός επιχειρηματίας πρέπει να ξέρει καλά την επιχειρηματικότητα, να είναι ευέλικτος και ενεργητικός, αλλά όπως τόνισε η κυρία Βούλα χρειάζεται και ένα επιπλέον στοιχείο: «Αγάπη για το συνάνθρωπο». Στο ίδιο κλίμα και η κυρία Έφη, πριν ολοκληρώσουμε την κουβέντα μας είπε: «Χωρίς το μαζί δε γίνεται».

Το Εξειδικευμένο Γραφείο Υποστηριζόμενης Απασχόλησης (ΕΓΥΑ): επιχειρηματικοί λόγοι και ανάπτυξη δεξιοτήτων

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, το ΕΓΥΑ ξεκίνησε τη λειτουργία του τον Μάιο του 2024. Στα τέλη Ιουνίου, πριν ξεκινήσει η συμμετοχική μου παρατήρηση στον ΚοιΣΠΕ, μου δόθηκε η δυνατότητα να παρακολουθήσω διήμερη εκπαίδευση που διοργάνωσε η ΠΟΚΟΙΣΠΕ με θέμα: «Αυτισμός και Εργασία», η οποία αφορούσε κυρίως το γραφείο του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» καθώς είναι το μόνο από το δίκτυο των πέντε ΕΓΥΑ που απευθύνεται σε άτομα με ΔΑΦ, ενώ τα υπόλοιπα τέσσερα απευθύνονται σε άτομα με ψυχιατρικές διαταραχές.

Η διάκριση αυτή έθεσε ένα ζήτημα και σε μεθοδολογικό επίπεδο. Η αρχική μου πρόθεση, ξεκινώντας την επιτόπια έρευνα, ήταν να μελετήσω την επαγγελματική ένταξη ατόμων με ψυχιατρικές διαταραχές. Από όσα γνώριζα και από την εμπειρία του ΚοιΣΠΕ της Φωκίδας, περίμενα πως η υποστηριζόμενη απασχόληση θα στόχευε στη δεύτερη πληθυσμιακή ομάδα. Ωστόσο, το ίδιο το πεδίο με έφερε αντιμέτωπο με μια διαφορετική πραγματικότητα, η οποία κατά σύμπτωση σχετίζεται και με την επαγγελματική μου δραστηριότητα που έχει να κάνει με τη φροντίδα ατόμων με αυτισμό. Πιο συγκεκριμένα, τα τελευταία δυο χρόνια εργάζομαι με τον γιο της κυρίας Βούλας, στα πλαίσια δραστηριοτήτων για την κοινωνικοποίησή του, η οποία αφού έμαθε για τη λειτουργία του ΕΓΥΑ στο πρόγραμμα “Digi-Net” που παρακολούθησε, τον έφερε για μια συνέντευξη, ώστε να γίνει μια εκτίμηση των δυνατοτήτων του. Το ίδιο έκανε και η κυρία Έφη, η κόρη της οποίας έχει διαγνωστεί με το σύνδρομο Asperger, το οποίο περιλαμβάνεται στις διαταραχές του φάσματος του αυτισμού.

Το ζήτημα της διάγνωσης αφορά ένα σημαντικό πρόβλημα για τους γονείς ατόμων με ΔΑΦ, διότι καθορίζει τις θεραπευτικές πρακτικές που είναι απαραίτητες και, όπου χρειάζεται, τη φαρμακευτική αγωγή. Όπως φάνηκε και στις συνομιλίες μας, οι δυο κυρίες πέρασαν από περιπέτειες μέχρι να καταλάβουν τι συμβαίνει με τα παιδιά τους, ενώ ακόμα και σήμερα δεν υπάρχει ξεκάθαρη εξήγηση για την αιτιολογία της νόσου. Χαρακτηριστική ήταν επίσης, η συζήτηση που είχαν τα στελέχη της θεραπευτικής ομάδας σχετικά με το πρόβλημα της διάγνωσης, μια μέρα που βρέθηκα στον χώρο του γραφείου. Η κοινωνική λειτουργός υποστήριζε, πως τα όρια μεταξύ ψύχωσης και αυτισμού δεν είναι ξεκάθαρα, ενώ, αντιθέτως, η λογοθεραπεύτρια της ομάδας δήλωσε σθεναρά, ότι πρόκειται για ξεχωριστές νοσολογικές κατηγορίες. «Ο αυτισμός είναι νευροαναπτυξιακή διαταραχή», τόνισε. Ο συγκεκριμένος διάλογος μας φέρνει στον νου την παρατήρηση της Davis (2012: 60), η οποία υποστηρίζει ότι ακόμα και σήμερα η ψυχιατρική «παραμένει ευάλωτη στην κριτική για τη νοσολογική της αβεβαιότητα και τη χαμηλή θεραπευτική επιτυχία».

Όσον αφορά επίσης στη θεραπευτική αντιμετώπιση, οι επιστημονικές προσεγγίσεις ποικίλουν. Για αυτόν τον λόγο, το ΕΓΥΑ του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» έχει αναπτύξει συγκεκριμένη μεθοδολογία, η οποία βασίζεται μεν στο πρότυπο που υπάρχει από την πιλοτική εφαρμογή της υποστηριζόμενης απασχόλησης στο παρελθόν σε άτομα με ψυχιατρικές διαταραχές, διαφοροποιείται δε ως προς ορισμένα σημεία, που έχουν να κάνουν κυρίως με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αυτισμού, όπως είναι για παράδειγμα η ευαισθησία σε ερεθίσματα, οι στερεοτυπίες και η ακαμψία της σκέψης, τα οποία δυσχεραίνουν αισθητά την ευελιξία προσαρμογής. Στο σεμινάριο που παρακολούθησα δόθηκε έμφαση στην ανάγκη για γνώση και «καλές πρακτικές», ώστε η τοποθέτηση σε θέση εργασίας να είναι πετυχημένη. Αυτό απαιτεί την καταγραφή της μεθοδολογίας και την εξέλιξή της, η οποία πρέπει να βασίζεται σε ερωτήματα πρακτικής εφαρμογής του μοντέλου. Οι συγκεκριμένες πρακτικές αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο, οι αξίες του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, όπως η αποδοτικότητα, η προσωπική ανάπτυξη και η αυτοπραγμάτωση, είναι πάντα αναμειγμένες με τις μεταβαλλόμενες ιδέες για το τι θεωρείται καλό, κατάλληλο και επιθυμητό (Makovsky, κ.ά., 2023: 266).

Σε συζήτηση που είχα με την Αθηνά, επιστημονικά υπεύθυνη του ΕΓΥΑ του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία», μού περιέγραψε τα βήματα της μεθοδολογίας και τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου μοντέλου. Επίσης αναφέρθηκε στον κεντρικό ρόλο που κατέχει ο job coach, ο οποίος είναι επαγγελματικός σύμβουλος και υποστηρικτής του ωφελούμενου ατόμου, στηρίζοντάς το να αναπτύξει τις δεξιότητές του και να βρει μια δουλειά που θα ταιριάζει με τις προσδοκίες του.

Σύμφωνα με την Αθηνά, ο απώτερος στόχος είναι «το κατάλληλο ταίριασμα», δηλαδή να βρεθεί μια θέση εργασίας που να ανταποκρίνεται τόσο στις προσδοκίες, όσο και στις ανάγκες και τις δεξιότητες των ωφελούμενων, έτσι ώστε η θέση να διατηρηθεί και να αποφευχθούν εμπειρίες ματαίωσης που θα επιβαρύνουν την αυτοεκτίμησή τους. Σε αυτό το κομμάτι έγκειται κυρίως η καινοτομία της εξειδικευμένης προσέγγισης των ΕΓΥΑ, καθώς η εν λόγω μέθοδος υποστηριζόμενης απασχόλησης δεν σταματά με την εύρεση της θέσης εργασίας, αλλά η υποστήριξη συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια του εργασιακού βίου. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί, ότι η μεταπαρακολούθηση που παρέχεται με τις επισκέψεις του job coach στον χώρο εργασίας δεν στοχεύει μόνο στην υποστήριξη του ωφελούμενου, αλλά και του εργοδότη. Μαζί με τον εργοδότη καλείται να εκπαιδευτεί και το προσωπικό της επιχείρησης, ώστε να μπορέσουν να λειτουργήσουν σαν πρόσωπα αναφοράς και στήριξης του ωφελούμενου μέχρι να προσαρμοστεί, ώστε η παρουσία του job coach να πάψει να είναι απαραίτητη. Οι παρεμβάσεις στον χώρο της εργασίας παραπέμπουν σε μια «κοινωνικοποίηση» της ψυχιατρικής φροντίδας, όπως αναφέρει ο Μανόλης Τζανάκης (2008: 103), με αποτέλεσμα «ο ίδιος ο “κοινωνικός ιστός”, να εντάσσεται στο αντικείμενο της ψυχιατρικής μέσω της λεγόμενης “πρωτογενούς πρόληψης” (αγωγή κοινότητας, ψυχοεκπαιδευτικά σεμινάρια κ.ά.)».

Τα σημαντικότερα εμπόδια που συναντούν στην εφαρμογή του μοντέλου προέρχονται από την άγνοια των εργοδοτών, όπως τόνισε η Αθηνά, εξαιτίας της ημιμάθειας και των στερεότυπων που επικρατούν στην κοινωνία. Πιστεύει πως η κατάργηση των στερεότυπων είναι απαραίτητη για να μπορέσει να γίνει και το σωστό ταίριασμα. Μου μίλησε για τους μύθους που επικρατούν σχετικά με τη μόρφωση, την παραγωγικότητα και τις δεξιότητες των ατόμων με ΔΑΦ. Ένας ακόμα μύθος έχει να κάνει με τη συνέπεια και την αφοσίωση που

επιδεικνύουν στους χώρους εργασίας. Για την Αθηνά, ένα άτομο με ΔΑΦ ενδέχεται δείξει μεγαλύτερη συνέπεια σε σχέση με τον τυπικό εργαζόμενο, επειδή «η ρουτίνα που για τον τυπικό πληθυσμό μπορεί να είναι δυσάρεστη, για τα άτομα με διαταραχή αυτιστικού φάσματος είναι ό,τι πολυτιμότερο». Όσα είπε η Αθηνά, αναπαράγουν έναν λόγο που αντιστέκεται στον στιγματισμό, ο οποίος, όπως έχει υποστηρίξει η Estroff (1993: 257), αποτελεί μέρος μιας ταυτότητας που καθορίζεται από την αναπηρία. Σε αντίθεση με την εικόνα που παρουσιάζει η Estroff για τη σχιζοφρένεια, ο αυτισμός δεν επιφέρει τις ίδιες ηθικές κρίσεις, όσον αφορά την υπευθυνότητα και την αυτοσυγκράτηση, παρόλο που οι ΔΑΦ κατατάσσονται στις χρόνιες νόσους. Αυτό βέβαια συμβαίνει επειδή η αιτία του αυτισμού θεωρείται πως εντοπίζεται στον εγκέφαλο και εμπλέκεται με τις γνωστικές λειτουργίες. Επίσης, πρέπει να πούμε, πως και οι μητέρες που μας μίλησαν τόνισαν τα δεινά του κοινωνικού στιγματισμού. Για παράδειγμα, η κυρία Έφη αναφέρθηκε εκτενώς στις κακοποιητικές συμπεριφορές που έχει υποστεί η κόρη της από συμμαθητές λόγω της ιδιαιτερότητάς της, το οποίο σε μια περίπτωση έφτασε ακόμα και σε απειλές για τη ζωή της.

Η δεύτερη καινοτομία της μεθοδολογίας των ΕΓΥΑ έχει να κάνει με την καταγραφή, την ανάλυση και την εκτίμηση των δεξιοτήτων, η οποία ονομάζεται SWOT analysis (Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats) και αποτελεί το πέμπτο βήμα της διαδικασίας. Τα υπόλοιπα βήματα αφορούν στην καταγραφή του ιατρικού και κοινωνικού ιστορικού του ωφελούμενου, την επικοινωνία με την οικογένεια και τέλος, δημιουργείται το επαγγελματικό του προφίλ. Σύμφωνα με την Αθηνά, η δουλειά του job coach εστιάζει στη διερεύνηση των δεξιοτήτων του ωφελούμενου και στον εντοπισμό των δυνατών και αδύνατων σημείων του. Όπως είπε: «Εμείς λοιπόν αυτό που κάνουμε είναι να ξεκινήσουμε καθοδηγώντας τον λήπτη, να κατανοήσει καλύτερα τον εαυτό του, να αντιληφθεί τις ιδιαίτερες δεξιότητες. Αλλά να αντιληφθεί και τις αδυναμίες του». Επανειλημμένα μου τόνισε, πως η διαδικασία δε διαφοροποιείται από τη προσέγγιση που θα ακολουθούσαν για έναν τυπικό εργαζόμενο. Η διαδικασία που μου περιέγραψε αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των τεχνικών εκείνων που έχουν αναπτυχθεί από τη συνάντηση της ψυχολογικής επιστήμης με τον λόγο του management, παράγοντας νέους μηχανισμούς που ευθυγραμμίζουν τη διοίκηση της επιχείρησης με πολιτισμικές αξίες και κοινωνικές προσδοκίες (Rose, 1999: 59). Ιδιαίτερη

έμφαση δίνεται επίσης στην εξακρίβωση των επαγγελματικών προσδοκιών των ωφελούμενων, οι οποίες όμως μπορεί να μην είναι εφικτές. Όταν συμβαίνει αυτό, προτείνονται συμβιβαστικές λύσεις, οι οποίες τους «προσγειώνουν στην πραγματικότητα».

Η ίδια η Αθηνά είναι άτομο με κινητική αναπηρία και απεχθάνεται τις ιδέες περί φιλανθρωπίας και ειδικής μεταχείρισης. Αντιθέτως πιστεύει στην ιδέα της ισότητας και της δικαιοσύνης. «Δικαιοσύνη σημαίνει ο καθένας να μπορεί να προσφέρει ανάλογα με τις δεξιότητες και τις δυνατότητές του», τόνισε και πρόσθεσε πως αυτό σημαίνει να μην παρεμποδίζεται η πρόσβαση των ενδιαφερόμενων στην αγορά εργασίας. Βέβαια, η προσωπική θέληση και η ετοιμότητα είναι υψίστης σημασίας, καθώς «εάν ο ίδιος ο λήπτης δεν το επιθυμεί, δεν έχει νόημα να προχωρήσουμε σε οποιαδήποτε συνεργασία», όπως είπε.

Η Αθηνά προέρχεται από τον ιδιωτικό τομέα και έχει μεταπτυχιακό στη διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού. Από την επαγγελματική της εμπειρία θεωρεί πως η ένταξη των ατόμων με ΔΑΦ είναι πολύ σημαντική γιατί ενισχύει την κοινωνική συνοχή και διευρύνει τη δεξαμενή αναζήτησης ανθρώπινου κεφαλαίου. Η συμπερίληψη είναι, για την Αθηνά, η απάντηση στο πρόβλημα μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στην εργασία, διότι αυξάνει το εύρος των διαθέσιμων δεξιοτήτων, με αποτέλεσμα και οι εργοδότες να βγαίνουν κερδισμένοι. Όπως είπε, δεν αντιτίθεται στο καπιταλιστικό σύστημα, καθώς «αυτό είναι το μοντέλο που υπάρχει παγκοσμίως». Ωστόσο, μετά από 25 χρόνια στον ιδιωτικό τομέα ήθελα να κάνει μια δουλειά «που να έχει νόημα και αξία» και να περιλαμβάνει την προσφορά. Τα λόγια και οι ιδέες της Αθηνάς εκφράζουν με τον πιο καθαρό τρόπο, την εικόνα εκείνη του υποκειμένου που η Muehlebach ονομάζει «ηθικό νεοφιλελεύθερο». Όπως επισημαίνει, η εικόνα αυτή της ηθικής πολιτειότητας γίνεται ιδιαίτερα πειστική, διότι καταφέρνει να μην φαίνεται σαν φιλανθρωπία, αλλά σαν μια μορφή κριτικής χειραφέτησης (2012: 14).

Οι καινοτομίες που αναφέραμε σχετικά με τη μεθοδολογία των ΕΓΥΑ, διαφοροποιούν το παρόν πιλοτικό πρόγραμμα από τα προηγούμενα γραφεία υποστηριζόμενης απασχόλησης, που, όπως είπαμε, είχαν ιδρυθεί με το πρόγραμμα «Γέφυρες Απασχόλησης» το 2013 και αποτέλεσαν την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής της υποστηριζόμενης απασχόλησης στην Ελλάδα. Όπως μου περιέγραψε και η γραμματέας του ΚοιΣΠΕ, Γεωργία, το νέο μοντέλο διαφέρει ως προς τη διαρκή υποστήριξη στον χώρο εργασίας από τον job coach καθώς και

στην προπαρασκευαστική εκπαίδευση που παρέχεται στις «ήπιες δεξιότητες» (soft skills), όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο. Οι τροποποιήσεις αυτές επιτρέπουν και την επέκταση του μοντέλου στα άτομα με ΔΑΦ.

Πριν από το σεμινάριο που παρακολούθησα για τον αυτισμό, η ΠΟΙΚΟΙΣΠΕ είχε διοργανώσει πενθήμερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη θεωρητική κατάρτιση των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, οι οποίοι εργάζονται στους πέντε ΚοιΣΠΕ που ανήκουν στο δίκτυο. Εκ των υστέρων, μου δόθηκε πρόσβαση στο εκπαιδευτικό υλικό και τα βίντεο των παρουσιάσεων που διαμοιράστηκαν στους συμμετέχοντες. Σε όλες αυτές τις συναντήσεις, οι ειδικοί μίλησαν εκτενώς για τη διαδικασία εκτίμησης των δεξιοτήτων και παρουσίασαν προτάσεις για την προσέγγιση και την ενημέρωση των εργοδοτών. Μέρος της διαδικασίας ήταν και η δημιουργία δύο οδηγών, από τους οποίους ο ένας αφορά στην ανάπτυξη ηγετικών και διοικητικών ικανοτήτων, ενώ ο άλλος αναφέρεται στη σχέση των ΚοιΣΠΕ με την αυτοεκπροσώπηση και τη συνηγορία των ληπτών υπηρεσιών ψυχικής υγείας, δίνοντας παράλληλα συμβουλές ενδυνάμωσης. Όλα τα παραπάνω ανήκουν στο είδος εκείνο των εκπαιδευτικών εγχειριδίων και προγραμμάτων που ο Ulrich Bröckling (2016: 4) αποκαλεί «χρηστικά σημαίνοντα» και τα οποία αποτελούνται από ορολογίες και συμπλέγματα γνώσεων, μέσω των οποίων τα άτομα κατανέμονται σε τύπους και ωθούνται στην εξατομίκευση.

Στον πρώτο οδηγό αναφέρονται οι σημαντικότερες «ήπιες δεξιότητες» στις οποίες συμπεριλαμβάνονται οι δεξιότητες λήψης αποφάσεων, οι επικοινωνιακές δεξιότητες, η αυτοαποτελεσματικότητα, η διεκδικητικότητα και η οργανωτικότητα. Για κάθε μια δίνεται ένα παράδειγμα από την καθημερινότητα, προτείνονται λύσεις και δραστηριότητες μέσα από τις οποίες «αναπτύσσονται το προφίλ, οι αρχές και οι δεξιότητες που χρειάζεται να διαθέτει ένας ηγέτης». Για παράδειγμα, σχετικά με την αυτοαποτελεσματικότητα, παρουσιάζονται φωτογραφίες διάσημων «αποτυχημένων» όπως ο Einstein ή ο Steve Jobs και στη συνέχεια, ακολουθούν ερωτήσεις γύρω από την ευελιξία που επέδειξαν στην εργασία τους τα συγκεκριμένα πρόσωπα και για το κέρδος από την πίστη στις δυνατότητες τους. Ο δεύτερος οδηγός μιλά για το δικαίωμα των ληπτών υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην ενημέρωση και στη συνηγορία, καθώς και για τον ρόλο των ΚοιΣΠΕ στην προώθηση της ενδυνάμωσής τους και της ισότιμης συμμετοχής τους στην εργασία. Οι σελίδες του διανθίζονται με φράσεις όπως: «Η

φωνή σου είναι σημαντική» και «Τίποτα για εμάς χωρίς εμάς». Και πάλι θα παραπέμφουμε στο έργο του Bröckling “The entrepreneurial self: fabricating a new type of subject”, στο οποίο παρουσιάζει μια γενεαλογία της ενδυνάμωσης και υποστηρίζει ότι: «ο λόγος της ενδυνάμωσης έγινε αρχικά κυρίαρχο συστατικό της σύγχρονης κυβερνητικότητας, όταν ο στόχος, η θεωρία και η τεχνολογία της ηγεσίας συνενώθηκαν στην αυτό-ηγεσία (self-leadership)» (2016: 122). Με άλλα λόγια, η ενδυνάμωση του εαυτού αποτελεί μέρος πολύπλοκων σχέσεων εξουσίας και επιστρατεύει τακτικές που στοχεύουν με συστηματικό τρόπο στη μεγιστοποίηση της αυτοδιάθεσης του υποκειμένου.

Η στερεοτυπικότητα του αυτισμού όμως, θέτει σοβαρούς προβληματισμούς και αμφιβολίες για τη δυνατότητα συμμόρφωσης των ατόμων με ΔΑΦ στις απαιτήσεις της ελεύθερης αγοράς εργασίας για ευελιξία. Όταν ρώτησα την Αθηνά πώς μπορούν να συμβιβαστούν αυτά τα δύο, μού είπε πως δουλεύοντας τις αδυναμίες του ωφελούμενου μέσα από την υποστήριξη του job coach, ενισχύεται και «η δεξιότητα της ευελιξίας». Ο στόχος είναι, σε συνδυασμό με τις «εύλογες προσαρμογές» που θα κάνει ο εργοδότης, να γίνει ευχάριστη και παραγωγική η παρουσία του στον χώρο εργασίας. Όπως φαίνεται, στην προκειμένη περίπτωση η ευελιξία εκφράζει μια αξία που πρέπει να επιτευχθεί και από τις δυο πλευρές για να υπάρξει αλλαγή, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της ηθικής οικονομίας της ένταξης, καθώς, όπως παρατηρεί η Κόφτη (2016), η θεωρητική προσέγγιση που λαμβάνει υπόψη της την ευελιξία στις εργασιακές σχέσεις μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε, τόσο τη συμμόρφωση όσο και την αντίσταση στις ανισότητες.

Κατά τη διάρκεια του σεμιναρίου, δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στο ζήτημα των «εύλογων προσαρμογών». Με τον όρο αυτό γίνεται αναφορά σε εργονομικές τροποποιήσεις του εργασιακού χώρου, οι οποίες στοχεύουν στην προσβασιμότητα των εργαζομένων με αναπηρία και αποτελούν μια καλή επιχειρηματική λογική που βοηθά τους εργαζόμενους να εκτελούν τα καθήκοντά τους αποτελεσματικά και αποδοτικά, αυξάνοντας έτσι την παραγωγικότητα με μικρό κόστος. Οι εύλογες προσαρμογές ακολουθούν το πρότυπο ενός “universal design”, το οποίο εξυπηρετεί μαζί με τα άτομα με ΔΑΦ και τους τυπικούς εργαζόμενους, καθώς η κατανόηση που δείχνει ο εργοδότης, προσφέρει ασφάλεια και ανακούφιση σε όλο το προσωπικό. Επίσης, οι τροποποιήσεις αυτές προβλέπεται να

επιδοτούνται, έτσι ώστε μαζί με άλλες ελαφρύνσεις, να δίνονται κίνητρα στους εργοδότες, οι οποίοι μπορούν να βγουν κερδισμένοι από την πρόσληψη ατόμων με ΔΑΦ, καθώς βελτιώνεται η εικόνα της επιχείρησης στα πλαίσια της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, διευρύνεται το πελατολόγιο και προάγεται ένα καλύτερο κλίμα επειδή όλοι βγάζουν «τον καλό τους εαυτό». Με βάση τα παραπάνω, το ζήτημα των εύλογων προσαρμογών ξεπερνάει τους τυπικούς διαχωρισμούς ηθικού και οικονομικού και στρέφει την προσοχή μας στις αρχές και τις αξίες που θεωρούνται καθολικές, καθορίζοντας έτσι τον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται «το καλό», καθώς και τα μέσα για την επίτευξη του (Robbins, 2013: 457).

Ένα άλλο ζήτημα που τονίστηκε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι η ευελιξία των υπηρεσιών. Όπως είπε μια εκπαιδευτρια: «Δεν πρέπει να προσαρμόζονται οι άνθρωποι στις υπηρεσίες, αλλά οι υπηρεσίες στους ανθρώπους». Η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά ενός job coach, σύμφωνα με την Αθηνά. Η προσαρμοστικότητα είναι απαραίτητη γιατί ο αυτισμός δεν είναι μονοδιάστατος αλλά αποτελεί φάσμα. Ως εκ τούτου και η δουλειά του job coach, δεν είναι μονοδιάστατη και στοχεύει σε μια προσωποκεντρική προσέγγιση, στην οποία κεντρικό σημείο είναι η δημιουργία σχέσης εμπιστοσύνης. Ο job coach είναι ταυτόχρονα θεραπευτής και έμπορος υπηρεσιών, αλλά όπως είπε η Αθηνά πάνω από όλα «πρέπει να είναι ένας άνθρωπος εμπιστοσύνης», διότι η προσωπικότητά του σε μεγάλο βαθμό καθορίζει το σωστό ταίριασμα. Λαμβάνοντας υπόψη τις πολυεπίπεδες σχέσεις που αναδύονται μεταξύ των απρόσωπων υπηρεσιών, των job coaches και των ωφελούμενων, τελικά αναρωτιόμαστε μαζί με την Frances Rothstein (2005: 68): «ευελιξία για ποιον;». Όπως επισημαίνει η συγγραφέας (2005: 71), το βασικό χαρακτηριστικό της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η διαρκής αλλαγή, στην οποία πρέπει να προσαρμόζεται κανείς συνεχώς, όπως και ο job coach δική μας περίπτωση.

Την τελευταία μέρα της επιτόπιας έρευνας, παραβρέθηκα στην πρώτη ομαδική συνάντηση εποπτείας του γραφείου, στην οποία έδωσαν το παρόν η πρόεδρος του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» και η πρόεδρος του Σωματίου που τον έχει ιδρύσει, η οποία είναι και από τα ιδρυτικά μέλη της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας κοινωνικών συνεταιρισμών (CEFEC), για την οποία μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η εμπειρία της στον χώρο της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και της κοινωνικής οικονομίας μετράει αρκετές δεκαετίες και οι συμβουλές

της θεωρούνται πολύτιμες. Το προσωπικό την περίμενε με μια διακριτική αγωνία και όταν έφτασε, πριν αρχίσει η συνάντηση, έκοψαν τούρτα για τα γενέθλια της λογοθεραπεύτριας της ομάδας. Η ομάδα συνολικά απαρτίζεται από δέκα άτομα, από τα οποία προς το παρόν μόνο τα δύο εργάζονται πλήρες ωράριο. Από το σύνολο της ομάδας, τα μισά άτομα περίπου προέρχονται από επαγγέλματα ψυχικής υγείας και τα υπόλοιπα από τον χώρο των επιχειρήσεων και της επικοινωνίας.

Στην αρχή η πρόεδρος αναφέρθηκε στον νέο νόμο της «ψυχιατρικής απορρύθμισης», όπως τον χαρακτήρισε. Επίσης, τόνισε ότι την ενδιαφέρει το ζήτημα της επικοινωνίας και θεωρεί απαραίτητο το πρόγραμμα για τον αυτισμό που ανέλαβαν. Στη συνέχεια, όλα τα μέλη της ομάδας πήραν με τη σειρά τον λόγο και μίλησαν για τις προσδοκίες και τα συναισθήματά τους, σχετικά με το νέο αυτό εγχείρημα. Οι περισσότερες νιώθουν υπερηφάνεια, χαρά και ενθουσιασμό που συμμετέχουν σε κάτι νέο που τους δίνει σκοπό και διάθεση για δημιουργικότητα. Στην ομάδα υπάρχει συνεργασία και καλό κλίμα, το οποίο συνοψίζεται στα λόγια της εργοθεραπεύτριας, η οποία είπε: «Νιώθω τυχερή που είμαι μέλος της ομάδας και μου δίνεται η δυνατότητα να συνεισφέρω στο να βοηθήσουμε αυτόν τον πληθυσμό στη επαγγελματική αποκατάσταση. Είμαι αισιόδοξη, η ομάδα έχει κοινό στόχο και όραμα». Όπως φάνηκε, τα λόγια των εργαζομένων είναι γεμάτα με ηθικές συνδηλώσεις και αντιστοιχούν, σε ένα βαθμό, στον ορισμό που δίνει ο Fassin (2009: 1257) για την ηθική οικονομία, ως «την παραγωγή, διανομή, κυκλοφορία και χρήση ηθικών αισθημάτων, συναισθημάτων και αξιών και κανόνων και υποχρεώσεων στην κοινωνική σφαίρα».

Στη συνέχεια, παρουσιάστηκε το οργανόγραμμα και κάποιες από τις περιπτώσεις που έχουν καταγραφεί ως τώρα. Επισημάνθηκε επίσης η ανάγκη για δικτύωση, ενώ στη συνάντηση συμμετείχε και ο Βασίλης, ο οποίος μίλησε για την αξιοποίηση της εμπειρίας από το “Digi-Net” και την ανάγκη επικέντρωσης στο κομμάτι της ανάπτυξης των δεξιοτήτων. Στην κοινωνική επιχειρηματικότητα «χρειάζεται συνδυασμός ευαισθησίας και φιλοδοξίας», είπε και πρόσθεσε: «εμείς θέλουμε προγράμματα αλλά θέλουμε και τον κοινωνικό αντίκτυπο, τη βιωσιμότητα και το παραγόμενο».

Η πρόεδρος είχε ετοιμάσει μια ομιλία για το ξεκίνημα και την πορεία της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα, για να επισημάνει τις ιστορικές καταβολές των σημερινών

εγχειρημάτων, ενώ μίλησε επίσης για τον αγώνα που δόθηκε για τη δημιουργία των ΚοιΣΠΕ. Όπως είπε, παλιότερα υπήρχαν περισσότερες δράσεις και αναφέρθηκε σε ένα πολιτιστικό καφενείο που είχαν ανοίξει, αλλά έκλεισε. Σχετικά με τον αυτισμό, διαπίστωσε πως είναι δύσκολο πεδίο για να βγάλεις σταθερά συμπεράσματα, αλλά ο επαγγελματίας καλείται να εργαστεί ανάλογα με την ιδιαιτερότητα του ωφελούμενου. Πολλές φορές τόνισε πως «η δουλειά μας είναι να είμαστε θεραπευτές». Προς το τέλος της συνάντησης και πριν αποχωρήσει, υπενθύμισε στην ομάδα πως η δουλειά στον χώρο της ψυχικής υγείας θέλει υπομονή και κατάρτιση, «να μην το δεις σαν αγγαρεία, θέλει μεράκι και υπάρχει κίνδυνος να καείς. Άμα το μόνο που σε νοιάζει είναι να βγάλεις λεφτά, τότε αυτός δεν είναι κατάλληλος χώρος».

Επίλογος

Το κλίμα της τελευταίας συνάντησης και τα λόγια της προέδρου επισφραγίζουν την εικόνα που συναντήσαμε σε όλη την ερευνητική μας διαδρομή. Κατά τη γνώμη μας, οι ιδέες που αναπαράγονται για την αξία της εργασίας ως μέσο θεραπείας και ένταξης στην κοινωνία, αντικατοπτρίζουν την άποψη που διατυπώνει η Olívia Harris, στην έρευνα που διεξήγαγε σε αγροτικούς πληθυσμούς των βολιβιανών Άνδεων, σύμφωνα με την οποία, η εργασία δεν είναι μόνο σημαντική, επειδή προάγει τους κοινωνικούς δεσμούς αμοιβαιότητας και ενδυναμώνει την κοινωνική συνοχή, αλλά αποτελεί η ίδια αξία από μόνη της. Όπως τονίζει, η αξία της εργασίας «δεν έχει να κάνει μόνο με το προϊόν που παράγεται, αλλά κυρίως με την ίδια την επιτέλεσή της» (2007: 159).

Επίσης, ο Maurice Godelier, μιλώντας για τη στροφή που παρατηρείται στις αναπαραστάσεις της εργασίας τους τελευταίους αιώνες, διαπιστώνει πως, στον δυτικό τουλάχιστον κόσμο, τα νοήματα που αποδίδονται στην εργασία έχουν αποκτήσει θετικές συνδηλώσεις, που αναφέρονται στην αξιοπρέπεια του εργαζόμενου και στο δικαίωμα για εργασία, σε αντίθεση με την παλιότερη αντίληψη που υπό τον όρο «εργασία» κατέτασσε επίπονες δραστηριότητες, οι οποίες μικρή αξία έδιναν σε όσους αναλάμβαναν να τις

επιτελέσουν (1980: 166). Με βάση όσα παρουσιάσαμε, η κατάσταση στην Ελλάδα έχει πολλά κοινά σημεία με την εικόνα που ήρθε αντιμέτωπη η Muehlebach στην Ιταλία, η οποία περιγράφεται έξοχα από τη μαρξιστική ρήση, σύμφωνα με την οποία η πολιτική οικονομία της ηθικής είναι «η πολυτέλεια της αρετής», η οποία ανθίζει παράλληλα με την καπιταλιστική εμπορευματοποίηση (2012: 23).

Σύμφωνα με τα ερευνητικά μας δεδομένα, οι αλλαγές που έλαβαν χώρα τις τελευταίες δεκαετίες, στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης οικονομικής αναδιάρθρωσης και της ελαστικοποίησης της εργασίας, συνετέλεσαν στη μεταμόρφωση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας και στην ανάδυση νέων μορφών και τεχνικών παρεμβάσεων για την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση και την επαγγελματική ένταξη των ψυχικά πασχόντων ατόμων. Με βάση μια διευρυμένη έννοια, η ηθική οικονομία της ένταξης που παρουσιάσαμε ακολουθεί τον ορισμό που δίνει η Kehr, κ.ά., (2018: 11) για τις ηθικές οικονομίες της ιατρικής, σύμφωνα με τον οποίο αυτές αποτελούν «τις νομικές, ηθικές και πολιτικές πραγματικότητες στους τομείς της ιατρικής φροντίδας, της εμπειρίας της ασθένειας και της ιατρικής επιστήμης, στους οποίους διασταυρώνονται οικονομικές, ηθικές και πολιτικές μορφές αξιολόγησης και υποκειμενοποίησης και αναδιατάσσονται σε καιρούς πλεονασματικών νεοφιλελεύθερων οικονομιών».

Επιπλέον, είδαμε πως το ζήτημα της ψυχικής οδύνης των υποκειμένων κατέχει κεντρική θέση στους λόγους της ένταξης. Όπως έχει επισημανθεί από τους εκπροσώπους των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων της υγείας, η μελέτη των ψυχωτικών διαταραχών, αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την συνεχή αναδιατύπωση υποθέσεων σχετικά με την υποκειμενικότητα και την ανθρώπινη φύση (Biehl, κ.ά., 2007b: 239). Για τον ανθρωπολόγο ερευνητή, η εμπειρία της ασθένειας είναι ένα ηθικό φαινόμενο που φέρνει στο προσκήνιο όσα πραγματικά διακυβεύονται στην καθημερινή ζωή των πασχόντων υποκειμένων, έτσι ώστε μας επιτρέπεται να υποστηρίξουμε, πως οι ψυχικοί νόσοι αποτελούν ζητήματα όχι μόνο πολιτικής αλλά και ηθικής οικονομίας, καθώς οι πολιτισμικές αξίες είναι ενσωματωμένες και παρούσες τόσο στα συμπτώματα και την πορεία των ψυχωτικών εκδηλώσεων, όσο και στην εμπειρία των επαγγελματιών ψυχικής υγείας (Kleinman, 2004b: xvi).

Από τα ευρήματα της επιτόπιας έρευνας, αντιλαμβανόμαστε ότι κατά τις διαδικασίες της επαγγελματικής ένταξης αναπαράγονται κυρίαρχες αντιλήψεις για την υγεία, την εργασία και κυρίως για την ταυτότητα, οι οποίες διαμορφώνουν την ηθική εμπειρία των υποκειμένων. Οι αξίες της υπευθυνότητας, της προσαρμοστικότητας και της αυτονομίας, όπως είδαμε, παίζουν κεντρικό ρόλο σε αυτές τις διαδικασίες. Ταυτόχρονα όμως, μέσα από την ένταξη δίνεται η δυνατότητα στα πάσχοντα υποκείμενα να εναντιωθούν στις κοινωνικές ανισότητες και στα στερεότυπα, ώστε να διεκδικήσουν δικαιώματα για τη συμπερίληψη και την ισότητα στην εργασία. Ως εκ τούτου, μπορούμε να πούμε συμπερασματικά, ότι η ηθική οικονομία της ένταξης αποτελεί τόσο ένα πεδίο αντίστασης απέναντι στον κοινωνικό αποκλεισμό και την καταπίεση, όσο και ένα μέσο που λειτουργεί προς την κατεύθυνση της συμμόρφωσης στους παγκόσμιους ηθικούς λόγους.

Η προσέγγιση της ηθικής οικονομίας που παρουσιάσαμε, μάς επιτρέπει από τη μια πλευρά, να κατανοήσουμε καλύτερα τους ηγεμονικούς λόγους που αρθρώνονται στα πλαίσια των υπηρεσιών ψυχικής υγείας και επαγγελματικής ένταξης, διότι υπογραμμίζει τις αντιφατικές και αμφίσημες λογικές και αξίες που συγκροτούν και καθοδηγούν τις βιοποριστικές πρακτικές μέσα από τις οποίες αναπαράγεται και αλλάζει η πολιτισμική κυριαρχία (Palomera & Vetta, 2016: 415). Από την άλλη πλευρά, μας βοηθά να δώσουμε απαντήσεις σε ερωτήσεις για τον χαρακτήρα που παρουσιάζουν οι ιδέες και οι πρακτικές για το «καλό» στον σύγχρονο καπιταλισμό, και πώς αυτές επηρεάζουν τις αντιλήψεις σχετικά με την «καλή ζωή» ή την «καλή κοινωνία» (Makovsky, κ.ά., 2023: 271).

Σε κάθε περίπτωση, ευελπιστούμε πως κάναμε σαφές, ότι η μεθοδολογική σύγκλιση των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων για την οικονομία, την εργασία και την υγεία είναι απαραίτητη για τη μελέτη του ηθικού κόσμου των υποκειμένων της ένταξης. Η αναλυτική σύνθεση που επιχειρεί μια «κριτική ανθρωπολογία της υγείας» (Singer, 1986), θέλει να αναδείξει την αμφίδρομη σχέση μεταξύ των τοπικών πρακτικών ψυχικής υγείας και των παγκόσμιων οικονομικών μετασχηματισμών, οι οποίοι αφορούν στην καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται εμφανής η σημασία της έννοιας της ευελιξίας για την προσέγγιση της ηθικής οικονομίας της ένταξης, καθώς δίνει έμφαση στη «χρονικότητα της επισφάλειας», η οποία, σύμφωνα με την Κόφτη (2016: 450), συμβάλλει στη

δυσκολία να συντελεστούν αλλαγές στη ζωή των υποκειμένων, με αποτέλεσμα να οδηγεί σε έντονη ανασφάλεια για την παρούσα κατάσταση αλλά και για μελλοντικούς στόχους και προσανατολισμούς.

Στη δική μας περίπτωση, η χρονικότητα των διαδικασιών ένταξης έρχεται αντιμέτωπη με τη χρονιότητα των διαταραχών. Η χρόνια νόσος είναι ενσωματωμένη στους αγώνες των ατόμων να δημιουργήσουν μια ηθική ζωή και στην πίστη σε ηθικές αξίες, οι οποίες εκτείνονται πέρα από τον τοπικό κόσμο και μιλούν για ζητήματα νομιμότητας, δικαιοσύνης και καλών πρακτικών, τα οποία έχουν να κάνουν με την «προκοινωνική» αξία της φροντίδας (Kleinman & Hall-Clifford, 2010: 247). Σε αυτό το πλαίσιο, όπως τονίζει ο Τζανάκης (2012: 254), η έννοια της χρονιότητας είναι καθοριστικής σημασίας, εφόσον θεωρείται ότι αφορά στο σύνολο της ζωής και όχι μόνο στο πεδίο της «διαταραχής», με αποτέλεσμα η εμπειρία της νόσου ριζώνει στον βιογραφικό χρόνο.

Το εθνογραφικό μας παράδειγμα, μας έδωσε μια ξεχωριστή απεικόνιση των τρόπων με τους οποίους διαμορφώνονται οι αντιλήψεις για το «παθολογικό», οι οποίες καθορίζουν τις ιδέες περί κανονικότητας και, ως εκ τούτου, τις διαδικασίες ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και της επαγγελματικής ένταξης. Ολοκληρώνοντας τη ερευνητική μας διαδρομή, τελικά το ερώτημα για την αποτελεσματικότητα της «ένταξης» παραμένει ανοιχτό. Για πολλά ψυχικά πάσχοντα άτομα, τα σχέδια για την περίθαλψή τους στην κοινότητα μένουν ανεφάρμοστα. Παρόλα αυτά, συνεχίζουν να λαμβάνουν μέρος σε διάφορα είδη βιοπολιτικής, μπαίνοντας και βγαίνοντας σε ιστορίες γεμάτες συμπτώματα, βελτίωση και υποτροπές, αδιέξοδα και προσκολλήσεις. Έτσι, όπως παρατηρεί ο João Biehl: «Δεν είναι ούτε διακυβερνήσιμοι, ούτε διασπαστικοί για το σύστημα» (2011: 281).

Αναστοχαζόμενοι την εμπειρία που αποκομίσαμε από τη συμμετοχική παρατήρηση των δράσεων του ΚοιΣΠΕ «Συνεργασία» και τις συζητήσεις με τους ωφελούμενους και το προσωπικό, αναρωτιόμαστε αν μήπως τα ψυχικά πάσχοντα υποκείμενα της ένταξης αποτελούν τελικά μεθοριακές οντότητες, οι οποίες παραμένουν «μεταξύ κι ανάμεσα» (Turner, 1991: 95), σε έναν κοινωνικό χώρο που βρίσκεται στο όριο μεταξύ ένταξης και αποκλεισμού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αδάμ, Σ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (2010). *Κοινωνική οικονομία και κοινωνικός αποκλεισμός: Μια κριτική προσέγγιση*, Μελέτη 8, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Αδάμ, Σ. (2012). *Κοινωνική οικονομία και ενεργητικές πολιτικές ένταξης: Αποτελέσματα έρευνας πεδίου σε κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης στην Ελλάδα*. Μελέτη 19, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2022). Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (Επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: Σύγχρονες τάσεις* (σ. 365-436). Αθήνα: Πατάκη.
- Γκόφμαν, Ε. (2001). *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας* (Δ. Μακρυνιώτη, Μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γκόφμαν, Ε. (2012). *Η παραφροσύνη κατ' οίκον: Ψυχική ασθένεια, κοινωνική θέση και οικογένεια* (Δ. Μακρυνιώτη, Μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γρηγοριάδου, Ε., Αμπατζή, Ε., & Γεωργάκα, Ε. (2020). Ακούσια εισαγωγή σε ψυχιατρική μονάδα: Από το πνεύμα του νόμου στην καθημερινότητα της εφαρμογής του. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 19(1), 80-102. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23609.
- Ζήση, Α. (2002). *Επανένταξη χρόνιων ψυχικά πασχόντων: Εμπειρικά ευρύματα, νέες προσεγγίσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος.
- Ζήση, Α. (2013). *Κοινωνία, κοινότητα και ψυχική υγεία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Θεοδωρουλάκης, Μ. (2016). Επαγγελματική αποκατάσταση και ψυχική υγεία. Στο Σ. Στυλιανίδης (Επιμ.), *Ενδυνάμωση και συνηγορία: Για μια δημοκρατία της ψυχικής υγείας* (σ. 167-178). Αθήνα: Τόπος.
- Κασσαβέτης, Δ. (2013). Η κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα. Στο Κ. Γεωρμάς (Επιμ.), *Κοινωνική οικονομία: Θεωρία, εμπειρία και προοπτικές* (σ. 45-81). Αθήνα: Δοκίμιο 20.

- Κλεόπας, Θ., Σακελλαρόπουλος, Π., & Φραγκούλη, Α. (2010). Η αγωγή κοινότητας και η σημασία της στην ψυχιατρική μεταρρύθμιση. Στο Π. Φίτσιου (Επιμ.), *Θεμέλιο της ψυχιατρικής ο συναισθηματικός δεσμός θεραπευτή-θεραπευόμενου: Παναγιώτης Σακελλαρόπουλος: Μια πορεία σαράντα και πλέον χρόνων παράλληλη με την ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα* (σ. 131-146). Αθήνα: Παπαζήση.
- Κοτσοβού, Ε. (2008). Η αναζήτηση μιας ταυτότητας: Ερωτήματα σχετικά με τις υπηρεσίες αποκατάστασης. Στο Ε. Βλαχάκη & Γ. Μανιαδάκης (Επιμ.), *Ψυχική υγιεινή και ψυχική διαταραχή στην κοινότητα: Ζητήματα πρόληψης, θεραπείας και εκπαίδευσης* (σ. 41-46). Αθήνα: Βήτα.
- Κόφτη, Δ. (2023). *Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της εργασίας: Παραγωγή της επισφάλειας, η επισφάλεια στην παραγωγή*. Ηλεκτρονικό Ενημερωτικό Δελτίο 11. Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Λειβαδίτης, Μ. (2003). *Πολιτισμός και ψυχιατρική: Ανθρωπολογικές και κοινωνικές διαστάσεις των ψυχοπαθολογικών φαινομένων*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λέκκα, Β. (2012). *Ιστορία και θεωρία της ψυχιατρικής*. Αθήνα: futura.
- Λουκάς, Γ. (2007). Λέρος και ψυχιατρική μεταρρύθμιση. Από τον ιδρυματισμό στο νεοϊδρυματισμό. *Κοινωνία και ψυχική Υγεία*, 3, 26-36.
- Μαδιανός, Μ. (2005). *Ψυχιατρική και Αποκατάσταση*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μαδιανός, Μ. (2015). *Πολιτισμός και ψυχική υγεία: Η κοινότητα ως «θεραπευτής»*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μεγαλοοικονόμου, Θ. (2016). *Λέρος: Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασσικής ψυχιατρικής*. Αθήνα: Άγρα.
- Μητροσύλη Μ. (2015). *Ψυχιατρείο Λέρου και Μεταρρύθμιση: Δημόσιες πολιτικές, ίδρυμα, ασθενείς, κοινότητα*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπαζάλια, Φ. (2008). *Εναλλακτική ψυχιατρική. Ενάντια στην απαισιοδοξία της λογικής για την αισιοδοξία της πράξης* (Γ. Αστρινάκης, Μετ.). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μπαϊρακτάρης, Κ. (2015). Το σκάνδαλο και η τραγωδία της ελληνικής ψυχιατρικής μεταρρύθμισης. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 1, 20-26.

- Νικολάου, Π. (2008). Ειδικές μονάδες αποκατάστασης και επαγγελματικής επανένταξης: Ο ρόλος του κοινοτικού φορέα ψυχικής υγείας. Στο Ε. Βλαχάκη & Γ. Μανιαδάκης (Επιμ.), *Ψυχική υγιεινή και ψυχική διαταραχή στην κοινότητα: Ζητήματα πρόληψης, θεραπείας και εκπαίδευσης* (σ. 41-46). Αθήνα: Βήτα.
- Νικολόπουλος, Τ. & Καπογιάννης, Δ. (2014). *Εισαγωγή στην κοινωνική οικονομία: Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Στεφανουδάκης, Ε. (2010). Το μοντέλο κινητής ψυχιατρικής μονάδας νομού Φωκίδας: Αναμνήσεις πριν από πολλά χρόνια. Στο Π. Φίτσιου (Επιμ.), *Θεμέλιο της ψυχιατρικής ο συναισθηματικός δεσμός θεραπευτή-θεραπευόμενου: Παναγιώτης Σακελλαρόπουλος: Μια πορεία σαράντα και πλέον χρόνων παράλληλη με την ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα* (σ. 653-665). Αθήνα: Παπαζήση.
- Τζανάκης, Μ. (2008). *Πέραν του ασύλου: Κοινωνική ψυχιατρική και το ζήτημα του υποκειμένου*. Αθήνα: Προσχέδιο.
- Τζανάκης, Μ. (2012). Η ψυχική ασθένεια ως κοινωνική εμπειρία. Ο πάσχων εαυτός στη μετα-ασυλιακή εποχή της ελληνικής ψυχιατρικής. Στο Χ. Οικονόμου & Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας* (σ. 237-264). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Τζανάκης, Μ. (2014). Αυτοεπιτήρηση και διακυβέρνηση του εαυτού στη μετα-ασυλική εποχή της ελληνικής ψυχιατρικής. Στο Γ. Αλεξιάς, Μ. Τζανάκης, & Α. Χατζούλη (Επιμ.), *Σώμα υπό επιτήρηση: Ηθικές και πολιτικές συνδηλώσεις της ιατρικής τεχνολογίας και της κοινωνικής φροντίδας* (σ. 335-363). Αθήνα: Πεδίο.
- Τσιώλης, Γ. (2013). Η κατασκευή των απασχολήσιμων: Προβληματισμοί με αφορμή μια εμπειρική έρευνα στο πεδίο της συμβουλευτικής για την ένταξη στην απασχόληση. Στο Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια: Όψεις ενός εμμένοντος κινδύνου* (σ. 151-185). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φουκώ, Μ. (2004 [1964]). *Η ιστορία της τρέλας*. (Φ. Αμπατζοπούλου, Μετ.). Αθήνα: Ηριδανός.
- Φυτράκης, Ε. (2007). Η ακούσια νοσηλεία σήμερα: Μια μαύρη τρύπα στο κράτος δικαίου. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 100, 109–120.

Ξενόγλωσση

- Alexander, C. (2010). The third sector. Στο K. Hart, J.-L. Laville & A. D. Cattani (Επιμ.), *The human economy: A citizen's guide* (σ. 213-224). Cambridge: Polity Press.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5* (5th ed). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Biehl, J., Good, B., & Kleinman, A. (2007a). Introduction : Rethinking subjectivity. Στο J. Biehl, B. Good, & A. Kleinman, (Επιμ.), *Subjectivity: Ethnographic investigations* (σ. 1-23). Berkeley: University of California Press.
- Biehl, J., Good, B., & Kleinman, A. (2007b). Madness and social suffering. Στο J. Biehl, B. Good, & A. Kleinman, (Επιμ.), *Subjectivity: Ethnographic investigations* (σ. 237-242). Berkeley: University of California Press.
- Biehl, J. (2011). Homo economicus and life markets. *Medical Anthropology Quarterly*, 25(2), 278–284. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1387.2011.01153.x>
- Blue, A. (1993). Greek psychiatry's transition from the hospital to the community. *Medical Anthropology Quarterly*, 7(3), 301–318.
- Booth, W.J. (1994). On the Idea of the Moral Economy. *The American Political Science Review*, 88(3), 653–667.
- Bröckling, U. (2016). *The entrepreneurial self: Fabricating a new type of subject*. London: Sage.
- Davis, E. A. (2012). *Bad souls: Madness and responsibility in modern Greece*. Durham: Duke University Press.
- Davis, E. A. (2014). The problem of culture: “Tradition” and “Reform” in Greek psychiatry. Στο C. Stewart (Επιμ.), *Colonizing the Greek Mind? The reception of modern psychotherapeutics in Greece* (σ. 89-109). Athens: Deree.
- Defourny, J. & Nyssens, M. (2010). Social enterprise. Στο K. Hart, J.-L. Laville, & A. D. Cattani (Επιμ.), *The human economy: A citizen's guide* (σ. 284-292). Cambridge: Polity Press.
- Estroff, S. (1993). Identity, disability, and schizophrenia: The problem of chronicity. Στο S. Lindenbaum & M. M. Lock, (Επιμ.), *Knowledge, power, and practice: The anthropology of medicine and everyday life* (σ. 247-281). Berkeley: University of California Press.

- Evans-Pritchard, E. E. (1976). *Witchcraft, oracles, and magic among the Azande*. Oxford: Clarendon Press.
- Fassin, D (2009). Moral Economies Revisited. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 64(6), 1237-1266.
- Gkintidis, D. (2016). European integration as a moral economy: Greek technocrats amidst capitalism-in-crisis. *Anthropological Theory* 16(4), 476–495.
- Godelier, M. (1980). Work and its representations: A research proposal. *History Workshop*, 10, 164-174.
- Götz, N. (2015). ‘Moral economy’: Its conceptual history and analytical prospects. *Journal of Global Ethics*, 11(2), 147–162. <https://doi.org/10.1080/17449626.2015.1054556>
- Harris, O. (2007). What makes people work? Στο R. Astuti, J. Parry, & C. Stafford (Επιμ.), *Questions of Anthropology* (σ. 137-165). Oxford: Berg.
- Harvey, D. (2006). *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Blackwell.
- Jenkins, J. D. & Barrett R. J. (2004). Introduction. Στο J. D. Jenkins & R. J. Barrett (Επιμ.), *Schizophrenia, culture, and subjectivity: The edge of experience* (σ. 1-25). New York: Cambridge University Press.
- Kehr, J., Dilger, H., & van Eeuwijk, P. (2018). Transfigurations of health and the moral economy of medicine. *Zeitschrift für Ethnologie*, 143(1), 1-20.
- Kleinman, A., Das, V., & Lock, M. M. (1997). Introduction. Στο A. Kleinman, V. Das, & M. M. Lock (Επιμ.), *Social suffering* (σ. ix-xxvii). London: University of California Press.
- Kleinman, A. (2004a). Ethics and experience: An anthropological approach to health equity. Στο S. Anand, F. Peter, & A. Sen (Επιμ.), *Public health, ethics, and equity* (σ. 269-282). New York: Oxford University Press.
- Kleinman, A. (2004b). Preface. Στο J. D. Jenkins & R. J. Barrett (Επιμ.), *Schizophrenia, culture, and subjectivity: The edge of experience* (σ. xv-xvii). New York: Cambridge University Press.
- Kleinman, A. & Fitz-Henry, E. (2007). The experiential basis of subjectivity: How individuals change in the context of societal transformation. Στο J. Biehl, B. Good, & A. Kleinman

- (Επιμ.), *Subjectivity: Ethnographic investigations* (σ. 52-65). Berkeley: University of California Press.
- Kleinman, A. & Hall-Clifford, R. (2010). Afterword: Chronicity–Time , Space, and Culture. Στο L. Manderson & C. Smith-Morris (Επιμ.), *Chronic conditions, fluid states: Chronicity and the anthropology of illness* (σ. 247-251). New Jersey: Rutgers University Press.
- Kofti, D. (2016). Moral economy of flexible production: Fabricating precarity between the conveyor belt and the household. *Anthropological Theory*, 16(4), 433–453. <https://doi.org/10.1177/1463499616679538>
- Makovicky, N., Wiegratz, J., & Kofti, D. (2024). The Moral Matrix of Capitalism: Insights from Central and Eastern Europe. *East European Politics and Societies and Cultures*, 38(1), 264–282. <https://doi.org/10.1177/08883254231196255>
- Morsy, S. (1990). Political economy in medical anthropology. Στο T. M. Johnson & C. F. Sargent, (Επιμ.), *Medical anthropology: A handbook of theory and method* (σ. 26-46). Connecticut: Greenwood Press.
- Muehlebach, A. (2011). On affective labour in post-fordist Italy. *Cultural Anthropology* 26(1), 59-82.
- Muehlebach, A. (2012). *The moral neoliberal: Welfare and citizenship in Italy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Palomera, J. & Vetta, T. (2016). Moral economy: Rethinking a radical concept. *Anthropological Theory*, 16(4), 413–432. <https://doi.org/10.1177/1463499616678097>
- Polanyi, K. (2001 [1944]). *The great transformation: The political and economic origins of our time* (2^η έκδ.). Boston: Beacon Press.
- Robbins Joel. (2013). Beyond the suffering subject: Toward an anthropology of the good. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 19(3), 447–462.
- Rose, N. S. (1996). *Inventing our selves: Psychology, power, and personhood*. New York: Cambridge University Press.
- Rose, N. S. (1999). *Governing the soul: The shaping of the private self* (2^η έκδ.). London: Free association books.

- Rothstein, F. (2005). Flexibility for whom?: Small-scale garment manufacturing in rural Mexico. Στο A. Smart, & J. Smart (Επιμ.), *Petty capitalists and globalization: Flexibility, entrepreneurship, and economic development* (σ. 67-81). Albany: State University of New York Press.
- Scott, J. C. (1976). *The moral economy of the peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Singer, M. (1986). Developing a critical perspective in medical anthropology. *Medical Anthropology Quarterly*, 17(5), 128-129.
- Thompson, E. P. (1971). The moral economy of the english crowd in the eighteenth century. *Past & Present* 50, 76-136.
- Turner, V. W. (1977). *The ritual process: Structure and anti-structure*. New York: Cornell University Press.

“We work soulfully”: the moral economy of vocational integration of chronically mentally ill people

Tasos Bogdanos

Abstract

This study focuses on the activities of a Social Cooperative Enterprise (KoiSPE), aiming to explore the policies and practices implemented in the context of vocational integration for individuals with chronic mental illness. Drawing on the theoretical framework of moral economy, the study examines the ideas and perceptions of work that emerge through the processes designed for "integration" and the dominant discourses articulated during its implementation. The ethnographic research focuses on three key activities of the KoiSPE: a cleaning crew, the European program for social entrepreneurship “Digi-Net”, and the operation of a Specialized Office for Supported Employment. Through participant observation and semi-structured interviews with staff and beneficiaries, the study highlights the moral values and perceptions that constitute the "moral economy of vocational integration". Particular emphasis is given to the concepts of responsibility, autonomy, and flexibility as they intersect with the discourses of psychosocial rehabilitation and the social economy. The ethnography presented seeks to open a dialogue between economic anthropology and the anthropology of health. The struggles of individuals with mental illness to be integrated into social life, the perceptions of work and the "good life," and the moral values circulating within mental health services, all contribute to a mosaic of meanings that highlights the interaction of local practices with global economic and social transformations. Through ethnographic data, "integration" is revealed as a field of constant negotiation, where values of care and solidarity meet demands for efficiency and flexibility, reproducing dominant perceptions of health, work, and identity that ultimately shape the moral experience of individuals with mental illness. In conclusion, the moral economy of integration constitutes both a field of resistance against social exclusion and stereotypes and a means of compliance with global moral discourses.

Key words: Moral economy, psychosocial rehabilitation, vocational integration, flexibility, mental suffering, subjectivity